

De Vereenigde Nederlandsche Bioscopen tussen 1919 en 1937

Hoe een lokaal Leeuwarder bioscoopbedrijf zich vermomde als bioscoopketen

Master scriptie

Film- en Televisiewetenschap

Evelien van der Kooi

3908631

25 april 2016

Judith Thissen

Kathleen Lotze

16.178 woorden

Voorwoord

Hierbij presenteer ik met trots het resultaat van tien weken bloed, zweet en tranen. Deze scriptie over het Leeuwarder bioscoopbedrijf de Vereenigde Nederlandsche Bioscopen was een enorme uitdaging. Toen ik begon met het doornemen van het bedrijfsarchief van de VNB, was ik bang dat ik nooit alle handgeschreven notulen zou kunnen lezen én analyseren; laat staan daarnaast alle krantenartikelen, advertenties, literatuur, jaarverslagen, raadsverslagen, bouwvergunningen en wat al niet meer! Gelukkig is het toch gelukt en kan ik tevreden zijn over het eindresultaat. Als 'Liwadder' ben ik trots op de rijke filmgeschiedenis van 'mien stadsje'. Na Christiaan Slieker is de VNB een volgend bijzonder hoofdstuk binnen de filmgeschiedenis van Leeuwarden. En voor mij bleek de vergeten bioscoopketen een ontzettend interessante puzzel om op te lossen. Ik houd nu eenmaal van historisch onderzoek: ik zit met liefde uren achtereen in stoffige archieven, als dit betekent dat ik een stukje vergeten geschiedenis terug kan halen. Af en toe was dit best intens. Als ik in de notulen van de Raad van commissarissen las dat een commissaris of aandeelhouder overleden was, kreeg ik spontaan een brok ik mijn keel en tranen in mijn ogen.

Gelukkig kon ik op zulke momenten, als ik echt veel te veel betrokken was bij mijn onderwerp, terecht bij mijn familie en vrienden. Ik ben dankbaar dat ik mensen om me heen heb voor steun en afleiding, zelfs al begrijpt de helft van hen stiekem nog steeds niet wat ik nou precies doe op mijn opleiding. (Ja, ik heb jullie wel door!) Deze steun was ook zeker wel nodig, als ik door de bomen (lees: alle handgeschreven notulen) het bos niet meer zag. Hierbij moet ik ook zeker mijn scriptiebegeleiders Judith Thissen en Kathleen Lotze bedanken. Vooral zonder de goede suggesties en begeleiding van Judith Thissen zou deze scriptie niet zijn geworden wat hij nu is. Verder ben ik het Historisch Centrum Leeuwarden veel dank verschuldigd. Dit centrum, met zijn betrokken en hartelijke medewerkers, maakt het leven voor onderzoekers als ik veel gemakkelijker. Hulde!

Deze scriptie vormt de afsluiting van mijn master Film- en Televisiewetenschap en ik hoop dat ik met dit onderzoek mijn bescheiden bijdrage heb kunnen leveren aan onze kennis van de Nederlandse filmgeschiedenis. Ik wens iedereen evenveel plezier bij het lezen van deze scriptie, als ik had bij het schrijven er van.

Evelien van der Kooi

25 april 2016, Utrecht

Samenvatting

In deze masterscriptie worden de bedrijfsstrategieën van de Vereenigde Nederlandsche Bioscopen tussen 1919 en 1937 onderzocht. De VNB was een bioscoopbedrijf dat in 1919 in Leeuwarden werd opgericht. Het bezat de drie bioscopen in Leeuwarden en vanaf 1920 en 1921 ook een bioscoop in Alkmaar en in Sneek. De VNB was om twee redenen bijzonder. Ten eerste was het een monopolist op een markt van aanzienlijke omvang, namelijk Leeuwarden. Ten tweede was het met zijn vijf bioscopen één van de meest omvangrijke bioscoopketens van zijn tijd. In deze scriptie staat het spanningsveld tussen lokale en bovenlokale belangen centraal. In het eerste hoofdstuk van deze scriptie wordt de lokale context van Leeuwarden onderzocht. Leeuwarden bleek om verschillende redenen een geschikte stad voor de oprichting van een bioscoopbedrijf. Philip Kessler en Siebren Zondervan besloten gebruik te maken van deze gunstige factoren en de VNB op te richten. Het bedrijf was een naamloze vennootschap. Elk van de belangrijke partijen binnen het bedrijf had een andere visie op hoe de meeste winst gemaakt kon worden. De aandeelhouders wilden kosten beperken, terwijl de commissarissen wilden investeren in bioscopen buiten Leeuwarden om zo meer inkomsten te genereren. De directie nam een tussenpositie in. In het tweede hoofdstuk worden de bedrijfsstrategieën van de VNB in Leeuwarden onderzocht. De VNB had de markt goed onder controle door deze in de eigen optiek te oververzadigen en zo concurrentie te weren. De afzetmarkt werd vergroot door elke bioscoop een eigen 'identiteit' te geven. Verder versterkte de VNB zijn machtspositie door een uitgebreid netwerk van samenwerkingsverbanden. Zo was er een opvallend goede en uitgebreide relatie met de gemeente Leeuwarden. In 1928 raakte de VNB zijn goede positie op de markt kwijt: schouwburg de Harmonie verbrak het monopolie van de VNB. Dit motiveerde het bedrijf nog meer om drie bioscopen open te houden, om de Harmonie geen kans te geven een vaste bioscoop te openen. De VNB probeerde de bioscoopexploitatie in de Harmonie over te nemen, maar faalde hierin. In de jaren dertig moest de VNB dus op de Leeuwarder markt concurrentie dulden. In het derde hoofdstuk worden de bovenlokale activiteiten van de VNB onderzocht. Allereerst was er de bioscoopexploitatie in Sneek en Alkmaar. Onder andere de combinatie van de slecht gekozen markten, felle concurrentie en het afstandelijke beleid van de VNB zorgde ervoor dat deze bioscopen financieel onrendabel waren. Ten tweede was de directie van de VNB actief betrokken bij de NBB, om te garanderen dat hier de lokale belangen werden verdedigd. Ten derde produceerde de VNB voor 1928 films. De filmproductie had verschillende voordelen, maar de investering in de geluidsfilm bleek te groot om filmproductie rendabel te houden. Samenvattend wordt vastgesteld dat uit de gehele bedrijfsvoering van de VNB bleek dat het bedrijf de Leeuwarder markt als het belangrijkste zag. De bedrijfsvoering in Leeuwarden was primair voor de VNB, daarna pas kwamen de andere bioscopen en activiteiten. Lokale belangen werden belangrijker geacht dan bovenlokale belangen.

Inhoudsopgave

Inleiding	~	5
Historiografisch kader	~	6
Methode en opzet van hoofdstukken	~	10

Hoofdstuk 1: de lokale context van de Vereenigde Nederlandsche Bioscopen

Leeuwarden en haar inwoners	~	12
De Leeuwarder filmcultuur voor 1919	~	15
Zondervan en Kessler: voor de oprichting van de VNB	~	17
Bedrijfsstructuur van de VNB	~	20
Conclusie	~	23

Hoofdstuk 2: de lokale bedrijfsstrategieën van de Vereenigde Nederlandsche Bioscopen

De drie Leeuwarder bioscopen	~	25
• Friso bioscoop/Tivoli: vermaak voor het hele gezin	~	25
• Leeuwarder Bioscoop (Variété): volksbioscoop pur sang	~	30
• Cinema Palace: luxe bioscoop voor een respectabel publiek	~	32
Het monopolie in Leeuwarden	~	34
Concurrentie van de Harmonie	~	36
Het netwerk binnen Leeuwarden`	~	40
Conclusie	~	43

Hoofdstuk 3: de Vereenigde Nederlandsche Bioscopen buiten Leeuwarden

Bioscoopexploitatie buiten Leeuwarden	~	45
• Drachten: de bioscoop die er nooit kwam	~	46
• Alkmaar: vriendendeals en persoonlijke vetes	~	47
• Sneek: de bioscoop waar niet over		

gepraat werd	~	50
Tanende ambitie	~	52
Actieve betrokkenheid bij de Nederlandsche Bioscoop Bond	~	53
Lokaliteit op het scherm: de filmproductie van de VNB	~	56
Conclusie	~	59
Conclusie	~	61
Bijlagen	~	66
Bijlage 1	~	66
Bijlage 2	~	72
Bijlage 3	~	73
Bijlage 4	~	74
Literatuur- en bronnenlijst	~	75

Inleiding

Op 12 mei 1919 richtten Siebren Zondervan en Philip Kessler in Leeuwarden de naamloze vennootschap de Vereenigde Nederlandsche Bioscopen op. Het hoofddoel van het bedrijf was de exploitatie van bioscopen in Nederland.¹ Philip Kessler bezat de Cinema Palace bioscoop in Leeuwarden.² Zondervan had in 1919 de Leeuwarder Bioscoop Variété gekocht.³ Na oprichting kocht de Vereenigde Nederlandsche Bioscopen de Friso bioscoop.⁴ Vanaf 1919 werden hiermee de drie vaste bioscopen in Leeuwarden geëxploiteerd door één bioscoopbedrijf. Bovendien kocht de Vereenigde Nederlandsche Bioscopen in 1920 het Alkmaarsch Bioscoop Theater en in 1921 Amicitia Sneek, waarmee het bedrijf een ware bioscoopketen werd.⁵

De Vereenigde Nederlandsche Bioscopen, hierna aangeduid als VNB, was om twee redenen bijzonder. Ten eerste was de bioscoopketen van het bedrijf voor de jaren twintig van aanzienlijke omvang. Bioscoopketens werden pas echt gangbaar vanaf de late jaren dertig.⁶ In de jaren twintig werkte het grootste gedeelte van de bioscopen, 67%, geïsoleerd en nog eens 25% was onderdeel van een kleine combinatie van twee of drie bioscopen. In 1928 was de bioscoopketen van de VNB de één na grootste van Nederland. Tuschinski bezat met zes bioscopen één bioscoop meer dan de VNB.⁷ Wat de VNB ook bijzonder maakt was het feit dat het bedrijf een monopolie op de bioscoopexploitatie binnen een relatief grote stad bezat. In 1930 had Leeuwarden 48.548 inwoners, waarmee het een stad van redelijke omvang was. In 1928 waren er slechts tien Nederlandse plaatsen met meerdere bioscopen gemonopoliseerd.⁸ Extra opmerkelijk is dat de VNB tot op heden bestaat en nog steeds alle bioscopen in Leeuwarden in handen heeft.⁹ Anno 2016 zijn dat Cinema en Tivoli, die samen negen schermen hebben en plek bieden aan 1397 stoelen.¹⁰ De bioscopen zitten nog in dezelfde panden als waar de VNB ook in de jaren twintig en dertig bioscopen exploiteerden.¹¹ Het

---

¹ Inleiding bij: Historisch Centrum Leeuwarden. Toegang 1434 Verenigde Nederlandse Bioscopen Leeuwarden, 1919-1987, en Stichting Friso Film, 1966-1996.

² Ibidem.

³ Historisch Centrum Leeuwarden. Toegang 1434 Verenigde Nederlandse Bioscopen Leeuwarden, 1919-1987, en Stichting Friso Film, 1966-1996. 4. Akte van notaris.

⁴ "Friso bioscoop," Cinemacontext.nl, geraadpleegd op 21 januari 2016.

"Leeuwarder Variété Bioscoop," Cinemacontext.nl, geraadpleegd op 8 februari 2016.

⁵ "Vereenigde Nederlandsche Bioscopen NV," Cinemacontext.nl, geraadpleegd op 8 februari 2016.

⁶ Karel Dibbets, "Bioscoopketens in Nederland. Economische concentratie en geografische spreiding van een bedrijfstak, 1928 – 1977", doctoraalscriptie, Universiteit van Amsterdam, 1980, 80.

⁷ Idem, 39.

⁸ Idem, 41.

⁹ "Bioscopen: Leeuwarden," Cinemacontext.nl, geraadpleegd op 11 februari 2016.

¹⁰ Informatie verkregen door contact met de Tivoli-bioscoop op 17 april 2016.

¹¹ "Cinema," Cinemacontext.nl, geraadpleegd op 17 april 2016.

"Tivoli," Cinemacontext.nl, geraadpleegd op 17 april 2016.

monopolie van het bedrijf wordt op dit moment bedreigd door de komst van een Pathé-bioscoop in 2017.¹²

Van de twee redenen waarom de VNB een uitzonderlijk bioscoopbedrijf was, bevond de eerste, het monopolie in Leeuwarden, zich op lokaal niveau. De tweede, de bioscoopketen, bevond zich op een hoger, bovenlokaal niveau. De keten van de VNB strekte zich namelijk uit over Friesland en Noord-Holland. Het spanningsveld tussen deze lokale en bovenlokale belangen binnen het bedrijf staat centraal in deze scriptie. Er wordt gekeken naar welke rol de bioscoopexploitatie in Leeuwarden innam binnen de gehele bedrijfsvoering van de VNB. Dit leidt tot de volgende hoofdvraag: *Welke rol nam de bioscoopexploitatie in Leeuwarden in binnen de bedrijfsvoering van de VNB tussen 1919 en 1937 en wat bleek hieruit over de verhouding tussen lokale en bovenlokale belangen in de bedrijfsvoering van het bioscoopbedrijf?* Om deze vraag te beantwoorden, zijn er verschillende deelvragen opgesteld. Ten eerste onderzoek ik hoe het sociale netwerk rondom de directieleden van de VNB eruitzag. Ten tweede onderzoek en analyseer ik de programmering en het interieur en exterieur van de drie Leeuwarder bioscopen. Ten derde onderzoek ik de discussies rondom het monopolie in Leeuwarden in de vergaderingen van de Raad van commissarissen en aandeelhouders. Ten vierde onderzoek ik hoe het netwerk van het bedrijf binnen Leeuwarden eruitzag, waarbij in het bijzonder wordt gekeken naar de relatie met de gemeente en de concurrenten. En ten slotte onderzoek ik hoe de bioscoopexploitatie en andere activiteiten van de VNB op bovenlokaal niveau eruitzagen. In dit onderzoek is gekozen de periode 1919 tot en met 1937 te onderzoeken. 1919 is een logisch beginpunt, omdat het bedrijf toen opgericht werd. Als eindpunt is 1937 gekozen, omdat de samenstelling van het bestuur van de VNB toen aanzienlijk veranderde. Medeoprichter en directielid Philip Kessler overleed en de zoon van Siebren Zondervan werd opgenomen in het bedrijf als adjunct-directeur.¹³

Historiografisch kader

In deze scriptie wordt een economisch perspectief gehanteerd, maar hierbij is ook aandacht voor de sociaal-culturele aspecten van de bedrijfsvoering. Commercialiteit is al sinds de begindagen van film met het medium verbonden: men kon in 1895 zo lang naar een kinetoscope staren als hij wilde, maar kreeg pas 'levende beelden' te zien als er een muntje in het apparaat gegooid werd. Het is dus opvallend dat er binnen filmonderzoek weinig aandacht is besteed aan het economische aspect van film, zowel internationaal als binnen Nederland.¹⁴ Binnen de filmwetenschap en –geschiedschrijving

---

¹² "Bioscoop Pathé definitief naar Leeuwarden," LC.nl, 24 december 2015.

¹³ NL-LwnHCL 1434. 1. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 9 april 1937.

¹⁴ Judith Thissen, "Filmgeschiedenis tussen cultuur en economie," *Tijdschrift voor de Mediageschiedenis*, vol 13, no 2 (2010): 4.

lag traditioneel vooral de nadruk op film als tekst. Er werd overwegend aandacht besteed aan de esthetische kwaliteiten van film of tekstuele relaties werden onderzocht.¹⁵ Sinds begin jaren negentig wordt er binnen de filmgeschiedschrijving voornamelijk gewerkt vanuit de culturalistische variant van *cultural studies*. De relatie tussen cultuur en economie komt hierin nauwelijks aan bod.¹⁶

Dit betekent niet dat er geen vroege Nederlandse voorbeelden zijn van auteurs die filmgeschiedenis binnen een economische context onderzoeken. Karel Dibbets schreef in 1980 de scriptie "Bioscoopketens in Nederland. Economische concentratie en geografische spreiding van een bedrijfstak, 1928 – 1977". Hierin onderzoekt hij de economische concentratie binnen het Nederlandse bioscoopbedrijf, door de netwerken rondom bioscopen te analyseren. Hierbij onderzoekt hij onder andere de dubbelfuncties van personen binnen het bioscoopbedrijf om zo de economische netwerken in kaart te brengen.¹⁷ Dubbelfuncties betekenen namelijk een mogelijkheid tot communicatie en beïnvloeding tussen ondernemingen.¹⁸ Ik neem het concept van dubbelfuncties over in mijn onderzoek, maar betrek hierbij ook familiebanden en banden met overheidsinstanties omdat deze eveneens van groot belang waren voor de bedrijfsvoering van de VNB.¹⁹ Verder publiceerde Dibbets *Sprekende Films*, waarin hij de introductie van de geluidsfilm in Nederland analyseerde. Hierin had hij ook aandacht voor de economische context. Zo toonde hij aan dat Nederlandse financiers nauw betrokken waren bij de introductie van geluidsfilm om zo meer controle uit te kunnen oefenen op de Europese filmindustrie.²⁰ Dibbets is, samen met een handvol economen als Gerben Bakker, Arthur de Vany, Michael Pokorny, Douglas Gomery en John Sedgwick, echter meer uitzondering dan regel.²¹ Sedgwick schreef samen met Clara Pafort-Overduin en Jaap Boter in 2012 het voor dit onderzoek relevante artikel "Explanations for the Restrained Development of the Dutch Cinema Market in the 1930s". Hierin onderzoeken zij in hoeverre de Nederlandse

---

¹⁵ Richard Maltby, "On the Prospect of Writing Cinema History From Below," *Tijdschrift voor Mediageschiedenis*, 9.2 (2006): 74-77.

¹⁶ Thissen, "Filmgeschiedenis," 4-5.

¹⁷ Dibbets, "Bioscoopketens in Nederland," 2-10.

¹⁸ Idem, 29.

¹⁹ "Vereenigde Nederlandsche Bioscopen NV," Cinemacontext.nl, geraadpleegd op 11 februari 2016.

²⁰ Karel Dibbets, *Sprekende films. De komst van de geluidsfilm in Nederland, 1928-1933* (Amsterdam: Otto Cramwinkel Uitgever, 1993).

²¹ Argumentatiestructuur overgenomen uit:

Judith Thissen, "Filmgeschiedenis tussen cultuur en economie," *Tijdschrift voor de Mediageschiedenis*, vol 13, no 2 (2010): 4.

Zie bijvoorbeeld:

Gerben Bakker, "Bedrijfsstrategieën, overheidsbeleid en de Europese filmmarkt tijdens het Interbellum. Een economisch-historisch perspectief," *Tijdschrift voor de Mediageschiedenis*, vol 13, no 2 (2010): 13-36.

Arthur de Vany, *Hollywood Economics: How Extreme Uncertainty Shapes the Film Industry* (Londen: Routledge, 2004).

Michael Pokorny en John Sedgwick, *An Economic History of Film* (Londen: Routledge, 2004).

Douglas Gomery, "The Movies Become Big Business: Publix Theatres and the Chain Store Strategy," *Cinema Journal*, Vol. 18, No. 2, *Economic and Technological History* (1979): 26.

vertonings- en distributiepraktijk in de jaren dertig afweek van het *run-zone-clearance*-model dat in de Angelsaksische landen gangbaar was.²² Hun conclusie is dat het gevonden patroon in Nederland globaal overeenkwam met dat in de Angelsaksische landen, maar verschilde in schaal. Nederland had namelijk een minder ontwikkelde bioscoopcultuur dan landen als het Verenigd Koninkrijk.²³ Sedgwick et al. onderzoeken de bedrijfsstrategieën en vertoningspatronen van het bioscoopbedrijf in de jaren dertig vanuit een nationaal perspectief en op macroniveau; ik richt me daarentegen op één lokale casus.

Het onderzoek naar een lokale casus is één van de belangrijkste kenmerken van het onderzoeksperspectief dat de laatste jaren sterk is opgekomen binnen de filmgeschiedschrijving: de New Cinema History. Richard Maltby zet in "On the Prospect of Writing Cinema History From Below" de grondslagen van de New Cinema History uiteen. De nadruk binnen dit perspectief ligt niet op de film als tekst, maar op de maatschappelijke positie en invloed van het filmbedrijf als economische institutie. Onderzoek op lokaal niveau is hierbij belangrijk. Maltby stelt voor op filmgeschiedenis 'van onder' te schrijven, maar grote generaliseringen hierbij niet uit het oog te verliezen:

Such histories of individual existence and experience are not, however, incompatible with those of broad social process. Ideally, the microhistories of Carlo Ginzburg and Giovanni Levy, extend, complement and qualify the broader generalisations provided by quantitative methods, and their dialogue provides models for the histories of cinema from below that I am advocating.²⁴

Filmhistorici moeten volgens Maltby ook meer aandacht besteden aan de economische context van het instituut film, omdat economische factoren invloed hebben op de ervaring van het bioscooppubliek.²⁵ Dit onderzoek over de bedrijfsvoering van een lokaal bioscoopbedrijf valt binnen New Cinema History.

Mede onder de invloed van New Cinema History is er de afgelopen jaren meer aandacht gekomen voor lokale ondernemers binnen het bioscoopbedrijf.²⁶ Maar zoals Thissen opmerkt, blijft de culturele insteek een grote rol spelen bij het merendeel van dit nieuwe onderzoek.²⁷ Thunnis van Oort, bijvoorbeeld, gebruikt de notie van culturele bemiddelaars als centrale insteek in zijn boek *Film en het moderne leven in Limburg*. Hierin onderzoekt hij de dynamiek van de totstandkoming van een

---

²² John Sedgwick, Clara Pafort-Overduin en Jaap Boter, "Explanations for the Restrained Development of the Dutch Cinema Market in the 1930s," *Enterprise and Society* (2012): 657-658.

²³ Idem, 665-667.

²⁴ Maltby, "On The Prospect," 86.

²⁵ Idem, 74-96.

²⁶ Thissen, "Filmgeschiedenis," 7.

²⁷ Ibidem.

nieuwe culturele infrastructuur in Limburg, waarbij hij de bioscoopexploitanten opvat als culturele bemiddelaars.²⁸ Fransje de Jong onderzoekt in haar proefschrift *Joodse ondernemers in het Nederlandse film- en bioscoopbedrijf tot 1940* ook Nederlandse bioscoopexploitanten, maar met name vanuit de insteek van etnische identiteit, hoewel ze meer oog heeft voor economische aspecten dan Van Oort.²⁹ In deze scriptie wordt de geschiedenis van de VNB vooral onderzocht vanuit het perspectief van de bedrijfsvoering. Dit onderzoek is mogelijk doordat het bedrijfsarchief van de VNB goed bewaard is gebleven, waaronder alle notulen van de vergaderingen van de Raad van commissarissen en de algemene vergaderingen van aandeelhouders. Dit is zeer bijzonder: er zijn slechts heel weinig bioscoopbedrijfsarchieven bewaard gebleven en toegankelijk voor onderzoek. Naast dat van de VNB is het archief van bioscoopexploitant en filmdistributeur Jean Desmet hier een zeldzaam voorbeeld van.

Dit onderzoek richt zich vooral op economische aspecten, maar culturele factoren die relevant zijn met betrekking tot bedrijfsvoering zullen ook in beeld komen. Een voorbeeld van zo'n culturele aspect is het imago van de bioscopen in Leeuwarden. Hiervoor gebruik ik een concept dat Gregory A. Waller introduceert in "Hillbilly Music and Will Rogers: Small Town Picture Shows in the 1930's", waarin hij een bioscoop voorstelt als een 'publiek persoon' met een identiteit die zich verhoudt tot de lokaliteit. Dit idee neemt hij over van Harold B. Franklin uit het boek *Motion Picture Theater Management* uit 1928. Waller schaaft managementstijl, de architectuur en het interieur van het gebouw, het boekingsbeleid en de marketingstrategieën onder de identiteit van een bioscoop.³⁰ In het verlengde hiervan onderzoek ik het imago van de drie Leeuwarder bioscopen, om inzicht te krijgen in de afzonderlijke identiteiten van de bioscopen. Hiervoor neem ik Wallers aspecten grotendeels over, maar voor dit onderzoek is managementstijl niet slechts een onderdeel van de 'persoonlijkheid' van de verschillende bioscopen. De bedrijfsstrategieën van de VNB vormen immers het centrale onderwerp van deze scriptie. Wallers 'boekingsbeleid' vat ik verder op als filmprogrammering. Bij het onderzoeken van de filmprogrammering kijk ik naar het productiejaar, het genre, de herkomst en het keuringsresultaat van de films. Deze kenmerken zijn overgenomen uit het artikel "Citizen Heylen. Opkomst en bloei van het Rex-concern binnen de Antwerpse bioscoopsector (1950-1975)" van Kathleen Lotze en Philippe Meers, waarin zij ook het programmeringsprofiel van verschillende bioscopen vaststellen en onderling vergeleken.³¹

---

²⁸ Thunnis van Oort, *Film en het moderne leven in Limburg* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2007), 21-23.

²⁹ Fransje Emma de Jong, *Joodse ondernemers in het Nederlandse film- en bioscoopbedrijf tot 1940*, proefschrift, Universiteit Utrecht, 2013.

³⁰ Gregory A. Waller, "10 Hillbilly Music and Will Rogers: Small Town Picture Shows in the 1930's," in *American Movie Audiences: From the Turn of the Century to the Early Sound Era*, eds. Melvyn Stokes and Richard Maltby (British Film Institute Publishing, 1999).

³¹ Kathleen Lotze en Philippe Meers, "Citizen Heylen. Opkomst en bloei van het Rex-concern binnen de Antwerpse bioscoopsector (1950-1975)," *Tijdschrift voor Mediageschiedenis*, vol 13, no. 2 (2010): 91.

Samenvattend worden in deze scriptie verschillende onderzoeksperspectieven gecombineerd. Bij het onderzoek naar de bedrijfsvoering van de VNB wordt vooral een economische insteek gehanteerd. Tegelijk worden hierbij ook aspecten van de bedrijfsvoering behandeld die meer in het culturele domein thuishoren, zoals filmprogrammering en de notie van het imago van bioscopen. Door de combinatie van deze componenten komt deze scriptie tot een gedetailleerde analyse van de bedrijfsstrategieën die de VNB hanteerde op lokaal en bovenlokaal niveau.

Methode en opzet van de hoofdstukken

Deze scriptie is opgedeeld in drie hoofdstukken. Het eerste, inleidende hoofdstuk schetst de lokale en historische context van de oprichting van de VNB. Allereerst wordt Leeuwarden in de onderzochte periode omschreven qua grootte, politieke overtuigingen, klasse en religieuze overtuigingen. Dit gebeurt aan de hand van secundaire literatuur en een analyse van de censusdata van 1920 en 1930.³² Ten tweede wordt de filmcultuur in Leeuwarden voor 1919 beschreven. Dit gebeurt aan de hand van secundaire literatuur in combinatie met een eigen analyse op basis van gegevens in Cinema Context en krantenonderzoek. Bij dit krantenonderzoek gebruik ik de *Leeuwarder Courant (LC)*. De LC was de enige krant primair gericht op Leeuwarden en had in Leeuwarden van de dagbladen de meeste abonnees.³³ Bovendien zijn alle jaargangen van de LC online te raadplegen via Delpher. Hierna geef ik antwoord op de eerste deelvraag over de (sociale) achtergrond van de directieleden, aan de hand van een analyse van gegevens uit de Burgerlijke Stand en het Bevolkingsregister in het Historisch Centrum Leeuwarden. Ten slotte omschrijf en analyseer ik de bedrijfsstructuur van de VNB aan de hand van notulen van de vergaderingen van de Raad van commissarissen en de algemene vergaderingen van aandeelhouders, te vinden in het bedrijfsarchief van de VNB in het Historisch Centrum Leeuwarden.³⁴

Het tweede hoofdstuk gaat over de bedrijfsstrategieën van de VNB in Leeuwarden. Allereerst onderzoek ik aan de hand van de LC, het *Leeuwarder Nieuwsblad (LN)* en een primaire bron over de verkochte bioscoopkaartjes in 1928 de 'identiteit' van de drie Leeuwarder bioscopen. Hiermee geef ik antwoord op mijn tweede deelvraag. Om een beeld te krijgen van de programmering van de bioscopen is gekozen voor een aanpak met steekjaren en –weken, namelijk twee opeenvolgende weken in 1920, 1924, 1928, 1932 en 1936.³⁵ Deze steekproef geeft een beeld van het

---

Lotze en Meers maken bij hun onderzoek naar het imago van de verschillende bioscopen ook gebruik van *oral histories*, maar in verband met het tijdvak van dit onderzoek, was dat niet mogelijk.

³² Volkstelling 1920 en 1930, geraadpleegd via www.volkstellingen.nl.

³³ Marcel Broersma, *Beschaafde vooruitgang. De wereld van de Leeuwarder Courant: 1752-2002* (Leeuwarden: Friese Pers Boekerij, 2002), 256.

³⁴ Historisch Centrum Leeuwarden. Toegang 1434 Verenigde Nederlandse Bioscopen Leeuwarden, 1919-1987, en Stichting Friso Film, 1966-1996.

³⁵ Zie bijlage 1, tabel 2 t/m 6.

programmeringsprofiel van de bioscopen in de onderzochte periode. Gekeken is naar het productiejaar, het genre, de herkomst en het keuringsresultaat van de geprogrammeerde films. Deze aanpak is overgenomen van Kathleen Lotze en Philippe Meers.³⁶ Er is ook gezocht naar informatie over bijvoorbeeld productiejaar en genre in databases als Cinema Context en IMDB. Hierna wordt de derde deelvraag beantwoord en de discussies binnen de VNB over het belang van het behouden van de monopoliepositie in Leeuwarden geanalyseerd. Dit doe ik op basis van de notulen van de vergaderingen van de Raad van commissarissen en de algemene vergaderingen van aandeelhouders. Vervolgens wordt de verhouding tussen de VNB en de concurrentie geanalyseerd, met de nadruk op het discours in de vergaderingen van commissarissen en aandeelhouders. Ten slotte maak ik een analyse van de samenwerkingsverbanden en netwerken van de VNB in Leeuwarden, waarbij de relatie met de gemeente centraal staat. Onderzoek naar dubbelfuncties bij de directieleden en commissarissen speelt een belangrijke rol, een aanpak overgenomen van Dibbets.³⁷ Hiervoor maak ik gebruik van gedigitaliseerde raadsverslagen, de notulen van de lokale filmkeuring en de notulen van de commissarissen en aandeelhoudersvergaderingen.³⁸ Hiermee is de vierde deelvraag beantwoord.

In het derde hoofdstuk staan de activiteiten van de VNB buiten Leeuwarden centraal. Allereerst wordt aan de hand van de notulen van de commissarissen- en aandeelhoudersvergaderingen de bioscoopexploitatie buiten Leeuwarden onderzocht. Aanvullend krantenonderzoek in verschillende kranten zoals de *LC* en de *Alkmaarsche Courant* bleek nodig om een volledig beeld te geven. Hierna wordt de betrokkenheid van de VNB bij de Nederlandsche Bioscoop Bond besproken, waarbij is gebruikgemaakt van documenten in het NBB-filmarchief in EYE, jaarverslagen van de NBB en vakbladen als *Kunst en Amusement*.³⁹ Vervolgens wordt de filmproductie van de VNB behandeld aan de hand van de notulen van de vergaderingen van de Raad van commissarissen en aandeelhouders en aanvullend krantenonderzoek in de lokale pers. Met dit laatste hoofdstuk is ook de laatste deelvraag beantwoord, waarna in de conclusie antwoord gegeven kan worden op de hoofdvraag van het onderzoek.

---

³⁶ Lotze en Meers, "Het Rex-concern," 91.

³⁷ Dibbets, "Bioscoopketens in Nederland," 2-10.

³⁸ Raadsverslagen van de gemeente Leeuwarden, te raadplegen via www.historischcentrumleeuwarden.nl. Historisch Centrum Leeuwarden. Toegang 1433 Gemeentelijke Commissie van Toezicht op de Bioscopen Leeuwarden, 1917-1969.

NL-LwnHCL 1434. 1 en 2.

³⁹ EYE Filmarchief. NBB 1. Archief 137.

Jaarverslagen van de Nederlandsche Bioscoop Bond, 1919 t/m 1937. Geraadpleegd via <http://film-bioscoopbranche.nl/>.

Hoofdstuk 1 – de lokale context van de Vereenigde Nederlandsche Bioscopen

In dit hoofdstuk wordt de lokale context uiteengezet waarbinnen de VNB opereerde. Allereerst wordt de stad Leeuwarden en haar inwoners in de onderzochte periode omschreven. De grote veranderingen op gebied van religie, lokaal bestuur en klasse in de onderzochte periode worden uiteengezet. Daarna wordt de film- en bioscoopcultuur in Leeuwarden voor de oprichting van de VNB omschreven. Vervolgens wordt de sociale achtergrond behandeld van de twee oprichters van de VNB, Siebren Zondervan en Philip Kessler. Ten slotte wordt de bedrijfsstructuur van de VNB omschreven en geanalyseerd.

Leeuwarden en haar inwoners

Leeuwarden is de hoofdstad van Friesland. Door haar centrumpositie in een relatief verarmde en laagbevolkte provincie had de stad begin 20ste eeuw een grote sociale functie: zowel qua werkgelegenheid en winkelvoorzieningen, als voor onderwijs en medische zorg.⁴⁰ In 1920 had Leeuwarden 43.147 inwoners. In 1930 waren dit er 48.548.⁴¹ Naast deze bevolkingsgroei waren er ook andere grote veranderingen in de stad gaande in de onderzochte periode.

Allereerst veranderde de klasse-samenstelling van de stad drastisch. Voor 1914 was Leeuwarden een stad met een kleine elite van bestuurders en ondernemers en daarnaast een grote massa arbeiders, kleine handelaren en schippers. Tijdens het interbellum vond er echter een sterke groei van de middenklasse in Leeuwarden plaats. René Kunst stelt hierover in *Leeuwarden 750-2000. Hoofdstad van Friesland* dat Leeuwarden zo sociaaleconomisch gezien een evenwichtiger stad werd. Dat de stad veel mensen uit de middenklasse aantrok, wijt hij aan een combinatie van factoren. Allereerst was er een sterke groei van banen bij overheidsinstellingen, banken, verzekeringsmaatschappijen en onderwijsinstellingen. De middenklassers die deze nieuwe arbeidsplekken opvulden, vestigden zich veelal in Leeuwarden. Dit kwam allereerst doordat de pendelmogelijkheden naar Leeuwarden vrij beperkt waren. Ten tweede legde het gemeentebestuur van Leeuwarden zich tijdens het interbellum volledig toe op de bouw van goede woningen, waardoor de stad een aantrekkelijker wooncentrum werd.⁴²

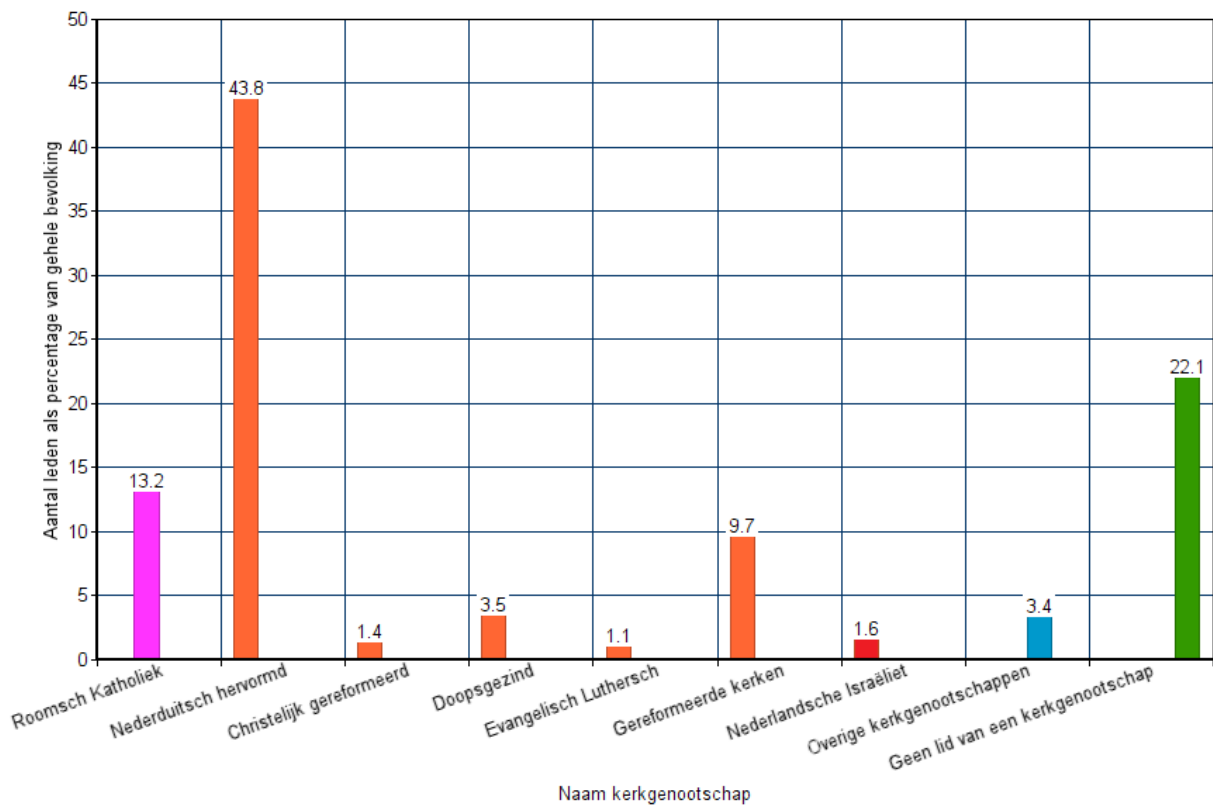
⁴⁰ René Kunst, *Leeuwarden 750-2000. Hoofdstad van Friesland* (Leeuwarden: Van Wijnen, 1999), 371.

⁴¹ Idem, 401.

⁴² Idem, 367, 382-383.

Ten tweede waren er ook grote veranderingen waarneembaar op het gebied van de religieuze overtuigingen. Deze zijn af te lezen in grafiek 1 en 2, waarin roze staat voor een katholiek kerkgenootschap, oranje voor een protestants genootschap en rood voor een joods genootschap. Leeuwarden was in 1920 een overwegend protestantse stad. Zo'n 60% van de Leeuwarder bevolking was aangesloten bij een protestants kerkgenootschap. Verder was 13,2% van Leeuwarden katholiek. Van de bevolking behoorde 22,1% niet tot een kerkgenootschap.⁴³ Tussen 1920 en 1930 was er sprake van een sterke ontkerkelijking, vooral ten koste van de protestantse gemeenschap. De Nederduitsch hervormden hadden hier veel mee te maken. In 1930 behoorde 44,7% van de Leeuwarder bevolking nog tot een protestants kerkgenootschap. De katholieke gemeenschap bleef grotendeels stabiel. In 1930 was 38.8% van de Leeuwarders geen lid van een kerkgenootschap.⁴⁴

Grafiek 1. Het aantal leden per kerkgenootschap in Leeuwarden in 1920

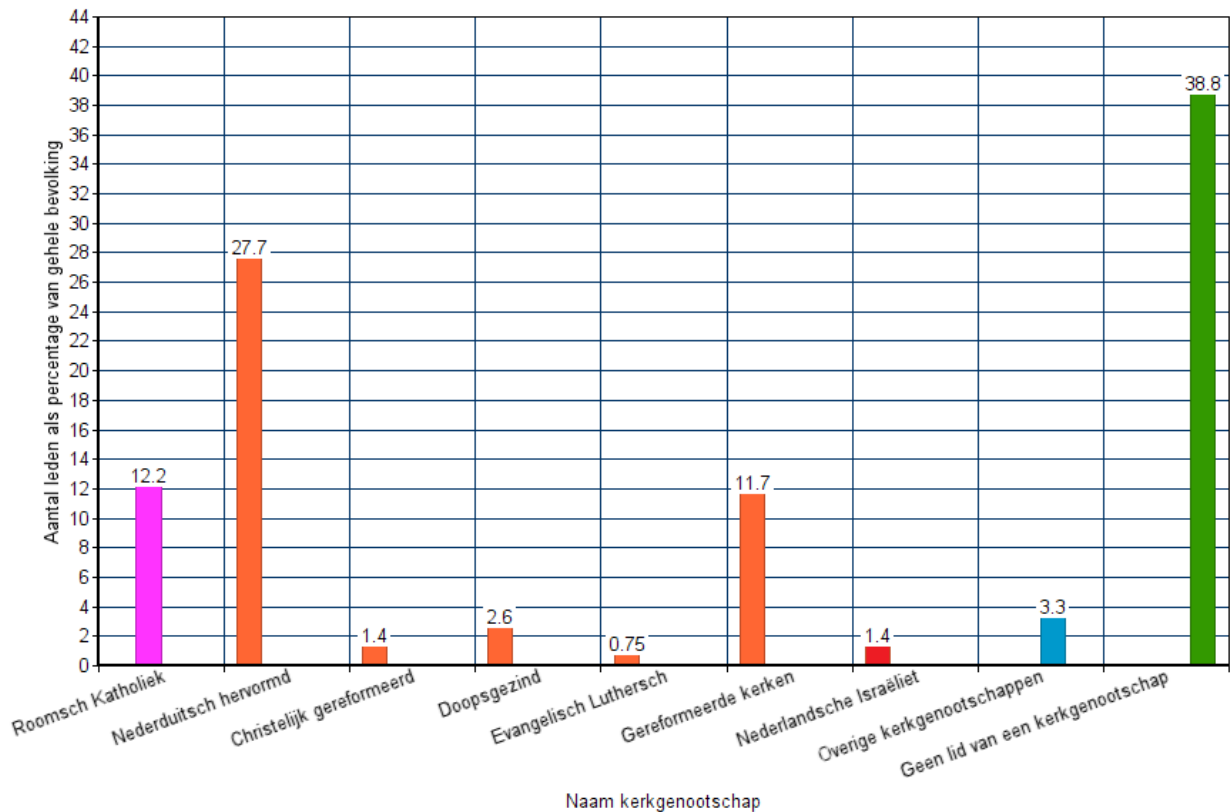
45

⁴³ Zie grafiek 1.

⁴⁴ Zie grafiek 2.

⁴⁵ Grafiek 1. Gebaseerd op de volkstelling van 1920, geraadpleegd via www.volkstellingen.nl.

Grafiek 2. Het aantal leden per kerkgenootschap in Leeuwarden in 1930

46

Ten derde waren er tijdens het interbellum grote veranderingen op politiek gebied. Voor de invoering van het algemeen kiesrecht in 1917 bestond de gemeenteraad van Leeuwarden vooral uit liberalen.⁴⁷ Tussen 1919 en 1939 zien we echter dat de sociaaldemocratische partijen in de meerderheid waren in de gemeenteraad. Bovendien kregen de protestante partijen steeds meer zetels. Dit ging ten koste van het aantal zetels van liberale partijen.⁴⁸ De gemeenteraad hield zich vooral bezig met het oplossen van de interne stedelijke problematiek, zoals het grote volkshuisvestigingsprobleem dat in Leeuwarden speelde.⁴⁹ Leeuwarden was hiermee veel 'roder' dan de rest van Friesland, waar in de lokale confessionele partijen meestal de overhand hadden in de politiek.⁵⁰

⁴⁶ Grafiek 2. Gebaseerd op de volkstelling van 1930, geraadpleegd via www.volkstellingen.nl.

⁴⁷ Kunst, *Leeuwarden 750-2000*, 364.

⁴⁸ Zie grafiek 1 en 2.

⁴⁹ Kunst, *Leeuwarden 750-2000*, 366.

⁵⁰ Confessionele partijen als de ARP en CHU hadden veel aanhang in Friesland. Zo bestond de Provinciale Staten in het interbellum voor uit 52% confessionele, 28% sociaaldemocratische en 20% liberale partijen. Leeuwarden ondervond vaak nadelige gevolgen van het feit dat het centrum was in een ruraal gebied dat door confessionele partijen beheerst werd, waar landbouw en plattelandsbelangen voorop stonden en sociale vraagstukken en industriële belangen geen prioriteit hadden. Zie: Kunst, *Leeuwarden 750-2000*, 378-379.

Tabel 1. Aantal zetels in Leeuwarder gemeenteraad naar grondslag partijen ⁵¹

	1919	1923	1927	1931	1935	1939
Socialistisch	10 (40%)	11 (40,7%)	11 (40,7%)	11 (38%)	13 (44,8%)	11 (37,9%)
Katholiek	3 (12%)	3 (11,1%)	3 (11,1%)	4 (13,8%)	3 (10,4%)	3 (10,4%)
Protestants	5 (20%)	6 (22,2%)	6 (22,2%)	7 (24,1%)	7 (24,1%)	9 (31%)
Liberaal	7 (28%)	7 (26%)	7 (26%)	7 (24,1%)	6 (20,7%)	6 (20,7%)
	25 (100%)	27 (100%)	27 (100%)	29 (100%)	29 (100%)	29 (100%)

De Leeuwarder filmcultuur voor 1919

Leeuwarden was een belangrijke stad in de vroegste periode van film in Nederland. Christiaan Slieker verzorgde hier in juli 1896 de eerste filmvertoning op een kermis. Slieker was hiermee de eerste reisbioscoopexploitant van Nederland en een pionier die met zijn kermisvoorstellingen film in vele Nederlandse steden introduceerde. In Leeuwarden bleef de bioscoop een vaste plek houden op de julikermis. Niet alleen Slieker, maar ook Carmine Rizzo, Alex Benner, Lohoff's Cinematograaf en Welte's Reizende Bioscoop gaven filmvoorstellingen.⁵² Op afbeelding 1 zien we Rizzo's reisbioscoop op de kermis van 1898. Vanaf 1898 werden filmvertoningen in vaste zalen gangbaar. Zalen als Sociëteit Amicitia, de Stadsschouwburg en de Harmonie hadden bijvoorbeeld af en toe filmvoorstellingen, net als sommige hotels.⁵³ Graag geziene gasten waren de Albert Frères, die vanaf 1905 jaarlijks een succesvolle vertoningsreeks gaven in de Harmonie.⁵⁴

⁵¹ Gebaseerd op cijfers uit: Kunst, *Leeuwarden 750-2000*, 385.

⁵² "Bioscopen: Leeuwarden," Cinemacontext.nl, geraadpleegd op 1 maart 2016.

Evelien van der Kooi, "Film in Leeuwarden: het eerste decennium. Reacties op het nieuwe medium tussen 1896 en 1906 in de LC", bachelor eindwerkstuk, Universiteit Utrecht, 2015, 11-16.

⁵³ Idem, 17-24.

"Stads-schouwburg zaal Leeuwarden," LC, 21 januari 1907, p. 6.

"Spreekende bioscope," LC, 11 november 1907, p. 2.

⁵⁴ Van der Kooi, "Film in Leeuwarden," 25-26.

"Albert Freres," LC, 23 maart 1909, p. 1.

"Gala-exploitatie," LC, 23 maart 1910, p. 6.

Afbeelding 1. Riozzi's kermistent op de Leeuwarder julikermis in 1898⁵⁵

In de jaren tien werden net als in de rest van Nederland vaste bioscopen de belangrijkste vertoningsplekken voor film in Leeuwarden.⁵⁶ Op 23 maart 1910 opende Ernst Wulf op de Nieuwestad 85 de eerste vaste bioscoop van Leeuwarden: de Friso bioscoop.⁵⁷ Op 11 juni 1913 volgde Metropole op het Zaailand 80, die echter op 12 december 1913 afbrandde en niet werd heropend.⁵⁸ Op 19 februari 1915 opende G.A. Visser de Leeuwarder Bioscoop Variété op de Nieuwestad 42.⁵⁹ In december 1916 opende Philip Kessler een derde bioscoop in Leeuwarden: Cinema Palace, een luxe bioscoop op de Wirdumerdijk 27.⁶⁰ Wat een positieve invloed had op de ontwikkeling van de bioscoopcultuur was het feit dat de kerkgenootschappen in Leeuwarden niet

⁵⁵ Beeldbank Historisch Centrum Leeuwarden. Documentidentificatienummer: FDWILHPLB126. Fotograaf: onbekend. Reproductie van een foto uit 1898.

⁵⁶ Thunnis van Oort, "'Coming up this weekend': Ambulant film exhibition in the Netherlands," te verschijnen in Judith Thissen & Clemens Zimmermann (eds.), *Cinema beyond the City: Small-town and Rural Film Culture in Europe* (Palgrave/British Film Institute, 2016), 7.

⁵⁷ "Friso Bioscoop," *Cinemacontext.nl*, geraadpleegd op 29 februari 2016.

⁵⁸ "Metropole," *Cinemacontext.nl*, geraadpleegd op 29 februari 2016.

⁵⁹ "Leeuwarder Bioscoop," *LC*, 23 februari 1915, p. 2.

"Leeuwarder Bioscoop," *LC*, 16 juli 1915, p. 2.

Aldert Toornstra, "Variété-theater in Leeuwarden," *Leopardia*, 1 mei 2000, p. 5.

⁶⁰ "Palace," *Cinemacontext.nl*, geraadpleegd op 29 februari 2016.

luidkeels tegen de bioscopen protesteerden, ondanks dat er in de jaren tien in confessionele hoek een grote angst was voor 'het bioscoopgevaar'.⁶¹

Zondervan en Kessler voor de oprichting van de VNB

Leeuwarden had dus al een levendig film- en bioscoopcultuur, toen Siebren Zondervan en Philip Kessler besloten de VNB op te richten en alle Leeuwarder bioscopen in dit bedrijf onder te brengen. De twee ondernemers hadden een erg verschillende achtergrond.

Siebren Zondervan werd op 5 april 1875 in Leeuwarden geboren als zoon van Bauke Zondervan en Eeke Schaaf.⁶² Hij kwam uit een hervormd gezin uit de lagere klasse. Zijn vader was blikslager. Het gezin met negen kinderen woonde op het Noordvliet 415, in een wijk met een industrieel-ambachtelijk karakter.⁶³ In 1910 trouwde Siebren Zondervan op 36-jarige leeftijd met de 24-jarige Aaltje Beekman. Zij kwam uit een iets welgestelder gezin: haar vader was winkelier.⁶⁴ Het echtpaar kreeg drie kinderen.⁶⁵ Het gezin woonde in dezelfde ambachtelijke wijk waar Zondervan met zijn ouders had gewoond.⁶⁶ Hoewel zijn vrouw hervormd was en hij deze achtergrond ook had meegekregen, waren Siebren en zijn kinderen niet aangesloten bij een kerkgenootschap.⁶⁷ Siebren wist op de sociale ladder op te klimmen via een baantje als adjunct-commies bij de afdeling Secretarie van de gemeente Leeuwarden. In 1904 was hij gepromoveerd tot commies.⁶⁸ Ergens in de jaren erna promoveerde hij tot verificateur der gemeentefinanciën. Hij controleerde bij de kassa's van de bioscopen of er wel genoeg gemakbelasting werd afgedragen.⁶⁹

---

⁶¹ J. van der Burg en J.H.J. van den Heuvel, *Film en overheidsbeleid. Van censuur naar zelfregulering* ('s-Gravenshage: SDU Uitgeverij, 1991), 53.

Tijdens krantenonderzoek werden namelijk geen aanwijzingen voor luidkeels protest van Leeuwarder kerkgenootschappen gevonden, hoewel er in protestantse hoek af en toe zorgen geuit werden over film. Zie bijvoorbeeld: "Gereformeerde Zondagsvereniging „Jachin” – Kan de film het zondagsschoolwerk dienen?," *LC*, 12 juli 1928, p. 9.

"Meisjesverenigingen op gereformeerden grondslag," *LC*, 24 maart 1937, p. 17.

⁶² Geboorteregister 1875, Leeuwarden, Aktenummer A249.

⁶³ Bevolkingsregister 1876 - 1904, Leeuwarden, Paginanummer B226.

Bevolkingsregister 1876 - 1904, Leeuwarden, Paginanummer B226.

Kunst, *Leeuwarden 750-2000*, 360.

⁶⁴ Huwelijksregister 1901, Leeuwarden, Aktenummer A253.

Opvallend is dat in de huwelijksakte vermeld wordt dat Siebren 26 is, terwijl zijn geboorteakte stelt dat hij in 1875 geboren is. Aangezien het waarschijnlijker is dat er een fout gemaakt is in de huwelijksakte dan in de geboorteakte, houd ik de leeftijd van 36 aan.

⁶⁵ Geboorteregister 1902, Leeuwarden, Aktenummer A863.

Geboorteregister 1902, Leeuwarden, Aktenummer A863.

Geboorteregister 1904, Leeuwarden, Aktenummer A63.

⁶⁶ Bevolkingsregister 1876 - 1904, Leeuwarden, Paginanummer B244.

⁶⁷ Bevolkingsregister 1876 - 1904, Leeuwarden, Paginanummer B244.

⁶⁸ Geboorteregister 1905, Leeuwarden, Aktenummer A358.

⁶⁹ "Vereenigde Nederlandsche Bioscopen," *LC*, 9 augustus 1919, p. 3.

"H. Zondervan. Op 1 januari niet meer bioscoopdirecteur," *Leeuwarder Gemeenschap*, 1 december 1968, p. 15.

Philip (Philippus) Kessler kwam uit een ander sociaal milieu dan Siebren Zondervan. Hij werd geboren op 3 september 1885 als zoon van Hendrik Kessler en Antje van den Berg. Hendrik Kessler bezat een slagerij.⁷⁰ Het doopsgezinde gezin met negen kinderen woonde op de Grote Hoogstraat 28, in het centrum van Leeuwarden.⁷¹ Er was genoeg geld om Philip een goede opleiding te geven: in 1900 werd hij toegelaten tot de Rijks Hogere Burgerschool te Leeuwarden.⁷² Philip hielp tijdens zijn opleiding zijn vader als slagersknecht.⁷³ In 1912 trouwde de toen 27-jarige Philip met de 28-jarige Frederika Berendina Weber uit Alkmaar. Ze kregen twee kinderen. Philip Kessler en zijn kinderen waren niet aangesloten bij een kerkgenootschap, hoewel zijn vrouw hervormd was.⁷⁴ In oktober 1912 opende Philip Kessler een chique lunchroom annex delicatessenwinkel op de Wirdumerdijk 31.⁷⁵ Afbeelding 3 toont het interieur van de zaak. De zaak liep waarschijnlijk goed, want in augustus 1913 kondigde Kessler een 'noodzakelijke vergroting' aan.⁷⁶ In 1916 kocht Philip het pand op de Wirdumerdijk 27 en opende hier Cinema Palace.⁷⁷ Zijn lunchroom bleef geopend tot 1918.⁷⁸ Kessler en zijn gezin woonden vanaf 1918 op de bovenverdieping van het bioscoop pand.⁷⁹

De oprichters van de VNB waren dus twee mannen van verschillende afkomst, die elkaar waarschijnlijk ontmoetten toen één van hen de gemakkelijksbelasting in de bioscoop van de ander controleerde.

---

⁷⁰ Geboorteregister 1885, Leeuwarden, Aktenummer A583.

⁷¹ Bevolkingsregister 1876 - 1904, Leeuwarden, Paginanummer B241.

⁷² "Kerk en schoolnieuws," *LC*, 14 juli 1900, p. 3.

Deze driejarige opleiding was bedoeld voor jongeren uit de burgerij, ter voorbereiding op hogere functies binnen de handel en industrie. Zie: "Hogereburgerschool," Wikipedia.nl, geraadpleegd op 23 februari 2016.

⁷³ Na zijn opleiding vertrok Philip Kessler in 1903 eerst naar Arnhem en later dat jaar naar Utrecht. Dit was misschien om in de leer te gaan bij een ondernemer. In 1906 kwam Philip terug naar Leeuwarden. Zie Bevolkingsregister 1876 - 1904, Leeuwarden, Paginanummer B241.

Bevolkingsregister 1904 - 1922, Leeuwarden, Paginanummer B201.

⁷⁴ Bevolkingsregister 1904 - 1922, Leeuwarden, Paginanummer B201.

⁷⁵ "Advertentie lunchroom Ph. Kessler," *LC*, 30 oktober 1912, p. 4.

"Lunchroom van Kessler," *'T Klein Krantsje*, 30 mei 1970, p. 12.

Het chique karakter van de zaak bleek onder andere uit het feit dat er regelmatig concerten en strijkmuziek waren. Zie bijvoorbeeld:

"Advertentie lunchroom Ph. Kessler," *LC*, 8 januari 1914, p. 6.

"Advertentie lunchroom Ph. Kessler," *LC*, 12 januari 1914, p. 4.

"Advertentie lunchroom Ph. Kessler," *LC*, 6 maart 1914, p. 4.

"Advertentie lunchroom Ph. Kessler," *LC*, 8 juni 1916, p. 6.

"Advertentie lunchroom Ph. Kessler," *LC*, 29 september 1916, p. 7.

⁷⁶ "Advertentie lunchroom Ph. Kessler," *LC*, 4 augustus 1913, p. 4.

"Advertentie lunchroom Ph. Kessler," *LC*, 20 augustus 1913, p. 8.

Waarschijnlijk kocht hij het naastgelegen pand, want na de verbouwing werd er geadverteerd met het adres Wirdumerdijk 30. Zie: "Advertentie lunchroom Ph. Kessler," *LC*, 28 augustus 1913, p. 4.

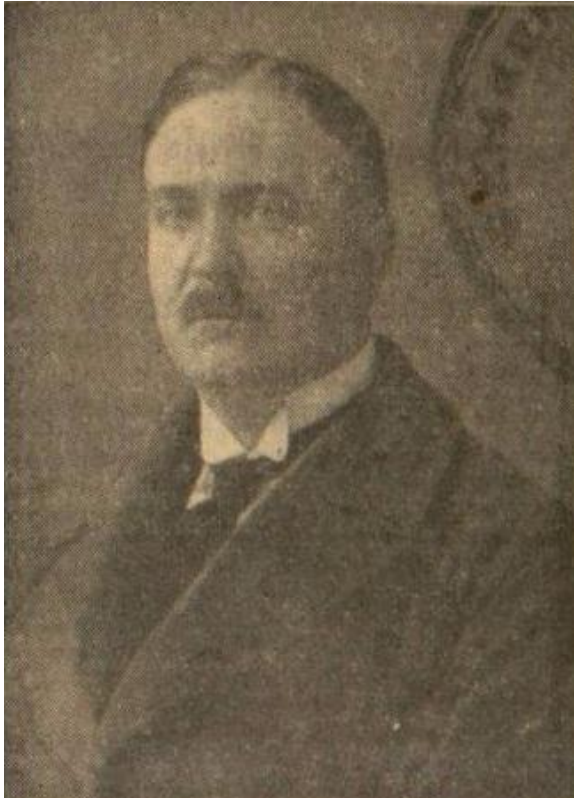
⁷⁷ "Philip Kessler," Cinemacontext.nl, geraadpleegd op 23 februari 2016.

⁷⁸ "Opheffing lunchroom," *LC*, 5 februari 1918, p. 8.

⁷⁹ Bevolkingsregister 1876 - 1904, Leeuwarden, Paginanummer B241.

Bevolkingsregister 1904 - 1922, Leeuwarden, Paginanummer B201.

Bevolkingsregister 1904 - 1922, Leeuwarden, Paginanummer B201.

Afbeelding 2. Philip Kessler ⁸⁰

Afbeelding 3. Kesslers lunchroom op de Wirdumerdijk ⁸¹

---

⁸⁰ Afbeelding ontleend aan:
"Ph. Kessler," LC, 30 maart 1937, p. 5.

⁸¹ Afbeelding ontleend aan:

Bedrijfsstructuur van de VNB

We weten dus hoe Kessler en Zondervan elkaar waarschijnlijk ontmoetten, maar de directe aanleiding om een naamloze vennootschap op te richten is onduidelijk. Jacques van Gerwen en Ferry de Goey stellen in *Ondernemers in Nederland. Variaties in Ondernemen* dat tijdens de Eerste Wereldoorlog contacten tussen ondernemers en de overheid toenamen, waardoor na de oorlog vele formele instituten en bedrijven opgericht werden.⁸² Het is mogelijk dat de oprichting van de VNB voortkwam uit deze toegenomen contacten. De belangrijkste bestuursfuncties werden namelijk bekleed door een mix van ondernemers en personen betrokken bij het gemeentelijk bestuur, waarover later meer. Het is ook mogelijk dat Kessler en Zondervan in de Eerste Wereldoorlog zagen hoeveel winst de bioscopen maakten en hier zelf een graantje van wilden meepikken.⁸³ Zondervan en Kessler kozen voor hun bioscoopbedrijf de rechtsvorm van een naamloze vennootschap, wat gebruikelijk was onder midden- en kleinbedrijven.⁸⁴ De naamloze vennootschap de Vereenigde Nederlandsche Bioscopen werd opgericht in Leeuwarden op 12 mei 1919.⁸⁵ In de statuten van de VNB werd de volgende doelstelling opgenomen:

Het doel der vennootschap is het exploiteren van een of meer bestaande, alsmede van door aankoop of stichting verkregen bioscopen in Nederland in den uitgebreidsten zin, zoowel voor bioscoop, theaters, variété, als voor vergaderzalen en hetgeen daaronder kan worden gerangschikt.⁸⁶

Het kapitaal van de vennootschap bedroeg 750.000 gulden, verdeeld in vijf series van 150 aandelen van duizend gulden. Hendrik Kessler bracht voor zijn zoon Philip Kessler de Cinema Palace in voor het bedrijf. Zondervan had eerder dat jaar de Leeuwarder Bioscoop Variété gekocht en droeg deze over aan de VNB.⁸⁷ Na oprichting werd de Friso bioscoop in Leeuwarden gekocht.⁸⁸ In 1920 en 1921 kocht de VNB twee bioscopen in Alkmaar en Sneek.⁸⁹ Het kantoor van de vennootschap bevond zich op de

---

J.S. Bijl, "'Geen ander blad dat het verleden zo levendig houdt'," *'T Klein Krantsje*, 21 november 1986, p. 1.

⁸² Jacques van Gerwen en Ferry de Goey, *Ondernemers in Nederland. Variaties in ondernemen* (Amsterdam: Uitgeverij Boom, 2008), 49.

⁸³ Judith Thissen en André van der Velden, "Klasse als factor in de Nederlandse filmgeschiedenis. Een eerste verkenning," *Tijdschrift voor Mediageschiedenis*, vol 12, no. 1 (2015): 56.

⁸⁴ Van Gerwen en De Goey, *Ondernemers in Nederland*, 116-117.

⁸⁵ "Bij de directie van de Leeuwarder bioscopen," *LN*, 17 mei 1929, p. 5.

⁸⁶ NL-LwnHCL 1434. 4. Akte van notaris.

⁸⁷ NL-LwnHCL 1434. 4. Akte van notaris.

"Burgemeesters en wethouders," *LC*, 14 januari 1915, p. 6.

⁸⁸ NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 30 januari 1920 en van 18 september 1921.

⁸⁹ Dibbets, "Bioscoopketens in Nederland," 39.

Nieuwestad 42.⁹⁰ Daarnaast bezat de VNB nog een pakhuis op de Harniasteeg 1, een woning op de Harniasteeg 3, een pakhuis op de Ayttasteeg en een winkelhuis op de Nieuwestad 83.⁹¹

De drie Leeuwarder bioscopen van de vennootschap werden bestuurd door een directie bestaande uit Siebren Zondervan en Philip Kessler. Deze ontvingen als loon 20% van de winst na aftrek van afschrijvingen, belasting en de 5% uitgekeerde dividend.⁹² Een Raad van commissarissen hield toezicht op de werkzaamheden uitgevoerd door de directie. Bij vergaderingen van de Raad van commissarissen hadden de directeuren een adviserende rol.⁹³ Deze Raad bestond in de onderzochte periode uit J.A.A. Schoondermark (t/m 1929), C. Lerk, J. Kessler, W.H. Taconis (t/m 1931), P. Bokma en J.H. Berghuis (t/m 1929).⁹⁴ De VNB was voor de commissarissen slechts één van de vele organisaties en bedrijven waarin ze een functie bekleedden. Schoondermark was gemeenteraadslid, wethouder, locoburgemeester en voorzitter van de VVV. Kessler was slager. Taconis banketbakker (t/m 1920) en waterconsul voor de ANWB. Bokma was eigenaar van een distilleerderij en J.H. Berghuis notaris, wethouder en gemeenteraadslid.⁹⁵ Alle commissarissen kwamen uit Leeuwarden, behalve Lerk die in Den Haag woonde.⁹⁶ De commissarissen kregen 10% van de winst na afschrijvingen, belastingen en de 5% uitgekeerd aan dividend.⁹⁷ Verder was Jan Efdée, de bioscoopexploitant van het Alkmaarsch Bioscoop Theater, ook in dienst bij de VNB. Hij kreeg 35 gulden loon per week en daarnaast 2% van de bruto inkomsten van zijn bioscoop.⁹⁸ De bioscoop in Sneek werd verpacht.⁹⁹

---

⁹⁰ "N.V. Vereenigde Nederlandsche Bioscopen," *LC*, 4 april 1921, p. 8.

⁹¹ NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 14 juni 1921.

⁹² NL-LwnHCL 1434. 1. Notulen algemene vergadering van aandeelhouders van 15 juli 1919.

⁹³ NL-LwnHCL 1434. 4. Akte van notaris.

⁹⁴ NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergaderingen Raad van commissarissen van 1919 t/m 1937.

⁹⁵ Raadsverslagen van de gemeente Leeuwarden, 1900 t/m 1921.

Bevolkingsregister 1904 - 1922, Leeuwarden, Paginanummer B320.

Bevolkingsregister 1922 - 1939, Jacob Kessler.

Bevolkingsregister 1904 - 1922, Leeuwarden, Paginanummer B10.

"Voor een goede regeling," *LC*, 1 december 1920, p. 8.

Bevolkingsregister 1922 - 1939, Pieter Bokma.

Geboorteregister 1910, Leeuwarden, Aktenummer A79, Lammert Berghuis.

Raadsverslagen van de gemeente Leeuwarden, 11 juli 1916, p. 168.

⁹⁶ Raadsverslagen van de gemeente Leeuwarden, 1900 t/m 1921.

Bevolkingsregister 1904 - 1922, Leeuwarden, Paginanummer B320.

Bevolkingsregister 1922 - 1939, Jacob Kessler.

Bevolkingsregister 1904 - 1922, Leeuwarden, Paginanummer B10.

"Voor een goede regeling," *LC*, 1 december 1920, p. 8.

Bevolkingsregister 1922 - 1939, Pieter Bokma.

Geboorteregister 1910, Leeuwarden, Aktenummer A79, Lammert Berghuis.

Raadsverslagen van de gemeente Leeuwarden, 11 juli 1916, p. 168.

Over commissaris Lerk kon niet vastgesteld worden welke functies hij nog meer bekleedde, waarschijnlijk doordat hij in Den Haag woonde.

⁹⁷ NL-LwnHCL 1434. 1. Notulen algemene vergadering van aandeelhouders van 15 juli 1919.

⁹⁸ NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergaderingen van Raad van commissarissen van 22 november 1920.

⁹⁹ NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergaderingen van Raad van commissarissen van 19 april 1922.

Beslissingen over de bedrijfsvoering werden jaarlijks besproken in de algemene vergadering van aandeelhouders. Aandeelhouders konden stemmen over besluiten en kozen de commissarissen.¹⁰⁰ In 1919 kwamen bijna alle aandeelhouders uit Leeuwarden. Over het algemeen waren het ondernemers met een eigen zaak of hadden ze andere middenstandberoepen, zoals onderwijzer of dokter.¹⁰¹ Aandeelhouders kregen standaard 5% dividend en daarnaast het bedrag dat over was na aftrek van de lonen van de commissarissen en directie. Alle commissarissen en directieleden hadden ook aandelen in het bedrijf, dus ze hadden meerdere belangen in de bedrijfsvoering.¹⁰² Uit de financiële constructie blijkt dat de VNB sterk gericht was op een uitkering van een hoog dividend aan de aandeelhouders. Dit blijkt ook uit het feit dat er weinig geld gereserveerd werd voor investeringen. Verbouwingen en nieuwe aankopen werden bekostigd door leningen af te sluiten, nieuwe aandelen te plaatsen of de hypotheek te verhogen.¹⁰³

De drie belangrijkste partijen binnen de VNB waren de directieleden, de commissarissen en de aandeelhouders. Aangezien hun inkomsten uit de VNB afhingen van hoeveel winst er gemaakt werd, lag het voor de hand dat deze partijen allemaal zoveel mogelijk winst wilden maken. Commissaris Bokma stelde in 1925 tegenover de aandeelhouders dat commissarissen alleen financieel belang hadden bij de zaak.¹⁰⁴ Uit bestudering van de notulen van de vergaderingen van Raad van commissarissen en van de aandeelhoudervergaderingen blijkt echter dat er een duidelijk verschil in visie was over de manier waarop dit doel bereikt moest worden. Uit het missie-statement van de VNB komt de ambitie naar voren om bioscopen in heel Nederland te exploiteren. Deze ambitie werd begin jaren twintig veelvuldig geuit in de vergaderingen van de Raad van commissarissen, maar niet zozeer gedeeld door de aandeelhouders, die meer op plaatselijke bioscoopexploitatie gericht waren. Zij bekeken de aankoop van bioscopen buiten Leeuwarden met argusogen en stonden hier kritisch tegenover. De aandeelhouders hadden liever een kleinere winst uit de Leeuwarder bioscopen die zeker was. En ze stelden zelfs verschillende malen voor om een

---

¹⁰⁰ NL-LwnHCL 1434. 4. Akte van notaris.

¹⁰¹ Zo was aandeelhouder S. Riemersma onderwijzer, W. Snijder brandstoffenhandelaar, P. Gaastra paardenhandelaar, G. Jellema slager en A. Zwart dokter. Zie:

NL-LwnHCL 1434. 1. Notulen algemene vergadering van aandeelhouders van 15 juli 1919.

“Stadsnieuws. Eervol ontslag,” *LN*, 24 mei 1928, p. 1.

Advertentie brandstoffenhandel Snijder, *LC*, 26 juni 1915, p. 16.

“Keuring van tuigpaarden te Workum,” *LC*, 7 september 1918, p. 10.

“Financieele mededelingen. Eindiging faillissement,” *LC*, 12 juni 1926, p. 3.

Overlijdensadvertentie A. Zwart, *LN*, 17 januari 1929, p. 5.

Aangezien de aandelen niet op naam stonden, weten we alleen wie de aandeelhouders waren die in 1919 genoemd werden in de notulen. Hierna kan het niet meer vastgesteld worden, behalve van de aandeelhouders die aan het woord waren in vergaderingen. Zie: NL-LwnHCL 1434. 1. Notulen algemene vergadering van aandeelhouders van 15 juli 1919, 16 september 1932 en 30 september 1936.

¹⁰² NL-LwnHCL 1434. 1. Notulen algemene vergadering van aandeelhouders van 15 juli 1919.

¹⁰³ NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergaderingen van Raad van commissarissen van 1919 t/m 1937.

¹⁰⁴ NL-LwnHCL 1434. 1. Notulen algemene vergadering van aandeelhouders van 15 september 1925.

bioscoop in Leeuwarden te sluiten, omdat ze verwachtten dat dit de kosten zou beperken maar geen invloed zou hebben op de grootte van het bioscoopbezoek.¹⁰⁵ De Raad van commissarissen daarentegen wilde het risico nemen om bioscopen buiten Leeuwarden te exploiteren als dit een grotere winst zou kunnen opleveren.¹⁰⁶ De aandeelhouders waren dus gericht op de kosten laag houden en zo winst maken, terwijl de commissarissen investeringen wilden doen als deze meer winst op zouden kunnen leveren. De directieleden namen qua ambitie voor het bedrijf een middenpositie in. Hoewel zij de commissarissen vaak actief meehielpen bij de aankoop van bioscopen buiten Leeuwarden, hadden ze hier geen direct belang bij. Zij zouden niet de directie van de nieuwe bioscopen op zich nemen.¹⁰⁷ Door deze verschillende visies van de belangrijkste partijen van de VNB hinkte de bedrijfsvoering op twee gedachten: aan de ene kant was er de ambitie om buiten Leeuwarden bioscopen te exploiteren, aan de andere kant was er een sterke nadruk op de bioscoopexploitatie in Leeuwarden.

Conclusie

Siebren Zondervan ontmoette Philip Kessler hoogstwaarschijnlijk toen hij als verificateur van de gemakkelijksbelasting bij de kassa van Cinema Palace de toegangsbewijzen controleerde. Samen besloten de twee de VNB op te richten. Er waren waarschijnlijk verschillende factoren die bijdroegen aan de oprichting van de VNB. Allereerst was er in Leeuwarden voor 1919 al een levendige film- en bioscoopcultuur. Ook groeide de middenklasse in de jaren tien sterk, wat een interessante doelgroep was voor de bioscopen. Mogelijk waren de hoge inkomsten in het bioscoopbedrijf tijdens de Eerste Wereldoorlog ook een stimulans. Verder waren tijdens de oorlog de contacten tussen overheid en ondernemers sterk toegenomen. Wellicht speelde dit ook een rol bij de oprichting van de VNB: de belangrijkste functies binnen het bedrijf werden vervuld door een mix van ondernemers uit de middenklasse en personen betrokken bij de lokale politiek. De drie belangrijkste partijen binnen de naamloze vennootschap waren de directie, de Raad van commissarissen en de aandeelhouders. Elk van deze partijen had een groot belang bij zoveel mogelijk winst maken. Het loon van de directie en

---

¹⁰⁵ NL-LwnHCL 1434. 1. Notulen algemene vergadering van aandeelhouders van 4 september 1924, 18 september 1930, 13 oktober 1931 en 14 september 1937.

¹⁰⁵ Tekenend voor dit verschil in visie is een aandeelhoudersvergadering van 1920, waarin Schoondermark de aandeelhouders vroeg om toestemming om meer aandelen uit te geven. Eén aandeelhouder vroeg gelijk of deze uitbreiding van de aandelen plaatselijk bedoeld werd. Schoondermark antwoordde dat “zulks niet de bedoeling is, doch om ook buiten de stad te werken en zo mogelijk ons bedrijf meer perspectief te geven.” Zie: NL-LwnHCL 1434. 1. Notulen algemene vergadering aandeelhouders van 15 juli 1920.

¹⁰⁶ NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 12 oktober 1919, 6 november 1919, 8 februari 1921 en 11 december 1922.

NL-LwnHCL 1434. 1. Notulen algemene vergadering van aandeelhouders van 15 juli 1920 en 14 september 1921.

¹⁰⁷ Zie bijvoorbeeld: NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 12 oktober 1919, 6 november 1919, 11 december 1922 en 8 februari 1921.

commissarissen was afhankelijk van de winst, net als het dividend van de aandeelhouders. De aandeelhouders werd veel dividend beloofd: uit het financiële beleid van de VNB blijkt dat het bedrijf een hoog dividend uitkeren prefereerde boven geld opzij zetten voor investeringen. Wel had elk van deze drie partijen een andere visie op hoe de grootste winst gemaakt kon worden. De aandeelhouders wilden vooral kosten besparen, terwijl de commissarissen eerder wilden investeren in bioscopen buiten Leeuwarden om zo meer inkomsten te genereren. De directie nam een tussenpositie in.

Hoofdstuk 2 – de lokale bedrijfsstrategieën van de Vereenigde Nederlandsche Bioscopen

In dit hoofdstuk wordt de bedrijfsvoering van de Vereenigde Nederlandsche Bioscopen in Leeuwarden uiteengezet en geanalyseerd. Allereerst wordt de identiteit van de drie bioscopen in Leeuwarden vastgesteld. Hierna wordt ingegaan op het discours in de Raad van commissarissen en de algemene vergaderingen van aandeelhouders met betrekking tot het monopolie in Leeuwarden. Hierna wordt aandacht besteed aan de concurrentie die dit monopolie verbrak en hoe dit invloed had op het discours. Ten slotte wordt het netwerk van relaties en samenwerkingsverbanden van de VNB in Leeuwarden geanalyseerd.

De drie Leeuwarder bioscopen

De VNB bezat drie bioscopen in de binnenstad van Leeuwarden.¹⁰⁸ In navolging van Waller worden deze in de komende paragrafen opgevat als publieke personen met een eigen identiteit.¹⁰⁹

Friso bioscoop/Tivoli: vermaak voor het hele gezin

De Friso bioscoop was op 28 maart 1910 op de Nieuwstad 83 en 85 geopend. In 1919 werd de bioscoop eigendom van de VNB. Zondervan en Kessler deden samen het dagelijks bestuur van de bioscoop. Commissaris W.H. Taconis ondersteunde hen hierbij, tot zijn overlijden in 1931.¹¹⁰ Het bioscoopgebouw was een oude Rooms-katholieke kerk met een nieuwe voorgevel. Afbeelding 4 en 5 geven een indruk van hoe dit eruitzag. De bioscoopzaal herinnerde met zijn pilaren, gewelfde plafond en koepelvormige uitbouw nog sterk aan deze vorige functie van het gebouw. Er waren 400 plaatsen.¹¹¹ De Friso bioscoop had van alle bioscopen de meeste rangen, waaruit blijkt dat deze zich qua klasse op een breed publiek richtte. Prijzen varieerden in 1928 van 25 cent tot 60 cent.¹¹² De VNB vroeg in januari 1928 toegangsbewijzen inclusief de verrekenende gemakbelasting aan bij de gemeente. Van het totaal aangevraagde toegangsbewijzen was 6/10 bedoeld voor de laagste

---

¹⁰⁸ Zie bijlage 4. Plattegrond van de Leeuwarder binnenstad met de locatie van de bioscopen.

¹⁰⁹ Waller, "Small Town Picture Shows in the 1930's."

¹¹⁰ NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 30 januari 1920 en 18 september 1921.

¹¹¹ "'Friso' bioscoop-theater," LC, 23 maart 1910, p. 1.

"Friso Bioscoop," Cinemacontext.nl, geraadpleegd op 3 maart 2016.

¹¹² Historisch Centrum Leeuwarden. Toegang 1002 Gemeentebestuur van Leeuwarden, 1811-1941. 3188. Formulieren van de aangifte van voorstellingen waarvoor belasting op de kermis-, toneel, bioscoop- en andere gemakbelastingen verschuldigd is. Aangifte nr. 27. 7 januari 1928.

twee rangen, 1/10 voor de middelste rangen en 3/10 voor de hoogste rangen. Dit suggereert dat de Friso bioscoop in de praktijk publiek uit de lagere klassen trok, hoewel 1928 niet per se representatief is voor de gehele onderzochte periode.¹¹³ Verder was de Friso bioscoop de enige van de Leeuwarder bioscopen die speciale kindervoorstellingen organiseerde.¹¹⁴ De Friso bioscoop gaf voor 1919 ook al zulke jeugdvoorstellingen, waardoor het voor de VNB makkelijker was om de al opgebouwde reputatie van kindvriendelijk theater te behouden en versterken.¹¹⁵ Bovendien bleek het avondprogramma van de Friso bioscoop ook sterk gericht op families omdat bijna uitsluitend films vertoond werden die toegankelijk waren voor alle leeftijden. In 1928 vertoonde de Friso bioscoop bijvoorbeeld in de periode die ik onderzocht heb achtereenvolgens *DE ZIGEUNERBARON*, *WIE ZIJN HOED IS DAT?* en *GEEF MIJ MIJN MAN*. Deze films waren alle drie geschikt voor alle leeftijden.¹¹⁶ De programmering en het interieur van de bioscoop suggereren dus dat deze vooral gericht was op een breed publiek met een nadruk op gezinnen met kinderen.

---

¹¹³ Historisch Centrum Leeuwarden. Toegang 1002 Gemeentebestuur van Leeuwarden, 1811-1941. 3188. Formulieren van de aangifte van voorstellingen waarvoor belasting op de kermis-, toneel, bioscoop- en andere vermakelijkheden verschuldigd is. Aangifte nr. 27. 7 januari 1928.

¹¹⁴ Zie bijvoorbeeld:

“Friso Bioscoop,” *LC*, 11 november 1921, p. 6.

“Woensdag 7 april,” *LN*, 6 april 1924, p. 2.

“Bioscoopprogramma,” *LN*, 14 mei 1925, p. 3.

“Aankondigingen van vergaderingen, uitvoeringen, enz. te Leeuwarden,” *LC*, 3 december 1926, p. 9.

“In de bioscopen,” *LN*, 1 mei 1930, p. 9.

“Aankondiging van vergaderingen, uitvoeringen, enz. te Leeuwarden, vrijdag 10 november,” *LC*, 10 november 1933, p. 2.

“Bioscoop,” *LN*, 27 december 1934, p. 3.

“Aankondiging van vergaderingen, uitvoeringen, enz. te Leeuwarden,” *LC*, 10 december 1937, p. 2.

¹¹⁵ “‘Friso’ Bioscoop,” *LC*, 5 december 1910, p. 7.

“Stadsnieuws,” *LC*, 4 januari 1911, p. 1.

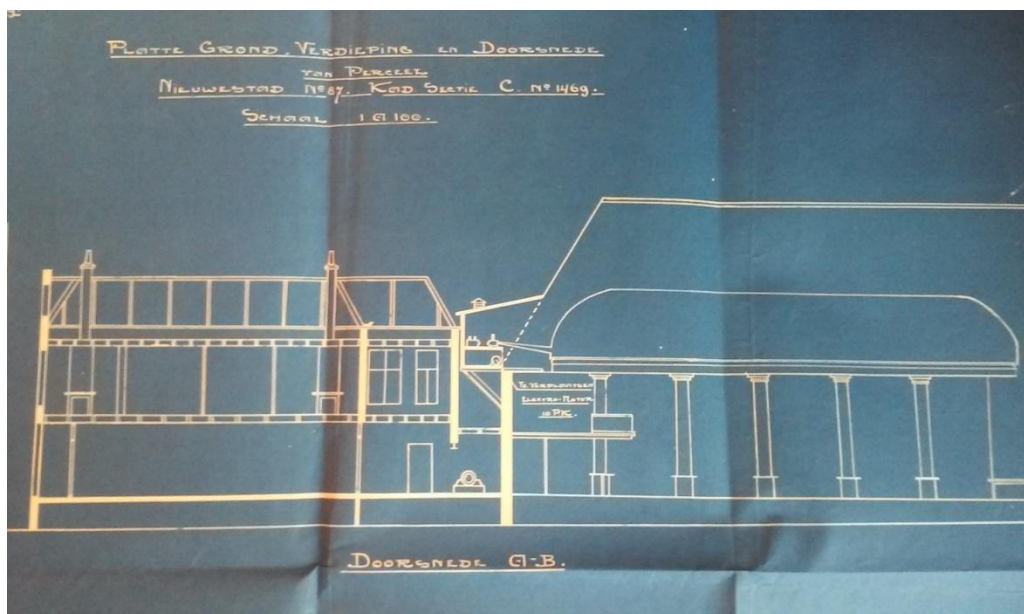
“‘Friso’ Bioscoop-Theater,” *LC*, 28 februari 1911, p. 6.

“‘Friso’ Bioscoop-Theater,” *LC*, 1 mei 1911, p. 15.

“‘Friso’ Bioscoop,” *LC*, 12 juli 1911, p. 4.

“‘Friso’ Bioscoop-Theater,” *LC*, 28 februari 1922, p. 5.

¹¹⁶ Zie bijlage 1, tabel 2.

Afbeelding 4. Plattegrond van Friso Bioscoop in 1921 ¹¹⁷

Afbeelding 5. De Friso bioscoop voor de verbouwing van 1928 ¹¹⁸

¹¹⁷ NL-LwnHCL 1002. Stukken betreffende het verlenen en weigeren van hinderwetvergunningen. 7634-0363. Leeuwarden, Nieuwestad 87, 1921.

Helaas mocht het document niet gescand worden, vandaar de relatief lage kwaliteit van de afbeelding.

¹¹⁸ Afbeelding ontleend aan:

“De verbouwing van de Friso bioscoop,” *LN*, 17 april 1928, p. 9.

In april 1927 besloot de VNB de Friso bioscoop met een grote verbouwing van 40.000 gulden flink te moderniseren. Dit was noodzakelijk: het dak stond op instorten.¹¹⁹ Er werd een nieuw balkon in de zaal geplaatst en het aantal plaatsen werd vergroot tot 800.¹²⁰ Bij de heropening van de bioscoop in juli 1928 kreeg deze de naam Tivoli.¹²¹ Tivoli werd in de *LC* geprezen om de ruime, stijlvolle inrichting, die de bioscoop een modern aanzicht gaf.¹²² Het *LN* stelde: “t Is nu een theater geworden in grootschen stijl... werkelijk een sprookjespaleis.”¹²³ Afbeelding 6 en 7 geven een indruk van de nieuwe, luxe bioscoopzaal van Tivoli. Tivoli werd de meest bezochte bioscoop van Leeuwarden, een toename die vooral ten koste ging van de Cinema Palace.¹²⁴ Uit analyse van de toegangsbewijzen die de VNB aanvraag bij de gemeente in november 1928, blijkt dat Tivoli zes rangen had waarvan de prijs varieerde van 20 tot 120 cent. Hiermee had Tivoli de grootste prijsvariatie van alle Leeuwarder bioscopen. Hieruit kunnen we concluderen dat de Tivoli zich net als Friso had gedaan op een breed publiek richtte. Wel trok Tivoli meer publiek voor de middelste en hoogste rangen: 9/24 van de toegangsbewijzen was bestemd voor de laagste twee rangen, 11/24 voor de middelste twee rangen en 4/24 voor de hoogste twee rangen.¹²⁵

Tivoli bleef speciale jeugdvoorstellingen geven, maar in het avondprogramma lag de nadruk niet langer op films bestemd voor alle leeftijden.¹²⁶ Er werden meer films vertoond die alleen toegankelijk waren voor bezoekers boven de veertien of achttien. Voorbeelden hiervan waren *M., ZWARTE ROZEN* en *LIEFDE IN UNIFORM*.¹²⁷ Vanaf maart 1930 vertoonde Tivoli geluidsfilms.¹²⁸

---

¹¹⁹ NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 20 april 1927 en 25 januari 1928.

¹²⁰ NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 20 april 1927.

“We kunnen nog méér beweren,” *LC*, 24 september 1928, p. 13.

¹²¹ NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 28 oktober 1928.

¹²² “De Friso-bioscoop verbouwd,” *LC*, 12 juli 1928, p. 2.

“De opening van ‘Tivoli’,” *LC*, 14 juli 1928, p. 5.

¹²³ “In de bioscopen. Tivoli,” *LN*, 14 juli 1928, p. 10.

¹²⁴ NL-LwnHCL 1434. 1. Notulen algemene vergadering van aandeelhouders van 18 september 1930.

¹²⁵ NL-LwnHCL 1002. 3188. Aangifte nr. 1031. 16 november 1928.

¹²⁶ Zie bijvoorbeeld:

“Aankondiging van vergaderingen, uitvoeringen enz. te Leeuwarden,” *LC*, 5 maart 1935, p. 2.

“Bioscopen,” *LC*, 4 april 1935, p. 11.

“Tivoli,” *LC*, 22 juni 1937, p. 12.

“Bioscopen,” *LC*, 23 september 1937, p. 19.

¹²⁷ Zie bijlage 1, tabel 3.

¹²⁸ “In de bioscopen,” *LN*, 8 maart 1930, p. 11.

“Bioscopen,” *LC*, 13 maart 1930, p. 8.

Afbeelding 6. Interieur Tivoli, gezien vanaf het balkon, 1928 ¹²⁹

Afbeelding 7. Interieur Tivoli, gezien vanaf het podium, 1928 ¹³⁰

---

¹²⁹ Beeldbank Historisch Centrum Leeuwarden. Documentidentificatienummer: FDNWESTAB087. Fotograaf: H.A. Rollema.

¹³⁰ Beeldbank Historisch Centrum Leeuwarden. Documentidentificatienummer: FDNWESTAB087. Fotograaf: H.A. Rollema.

Leeuwarder Bioscoop (Variété): volksbioscoop pur sang

Op 19 februari 1915 opende G.A. Visser de Leeuwarder Bioscoop op de Nieuwestad 42. Na een verbouwing in juni bood de bioscoop plaats aan 400 stoelen.¹³¹ Vanaf toen werd er variété-entertainment bij de filmvertoningen aangeboden. De bioscoop werd omgedoopt tot Leeuwarder Bioscoop Variété.¹³² In 1919 kocht Zondervan de Leeuwarder Bioscoop Variété en bracht deze onder in de VNB.¹³³ Zondervan werd namens de VNB directeur van de Leeuwarder Bioscoop Variété. Hij werd bijgestaan door commissaris J.H. Berghuis, tot zijn overlijden in 1929.¹³⁴ De Leeuwarder Bioscoop Variété had in de onderzochte periode de reputatie van volksbioscoop. De toegangsbewijzen van deze bioscoop hadden het laagste prijsniveau van alle drie bioscopen: in januari 1928 waren er rangen van 25, 40 en 50 cent. Uit de aanvraag voor toegangsbewijzen inclusief gemakkelijksbelasting van de VNB bij de gemeente in 1928 blijkt dat 2/4 van de toegangsbewijzen bestemd waren voor de goedkoopste rang, 1/4 voor de middelste rang en 1/4 voor de hoogste rang.¹³⁵ In november 1928 was het aantal rangen uitgebreid tot zes en varieerden de prijzen tussen de 10 en 70 cent. De VNB vroeg 1500 plaatsbewijzen aan, waarvan 700 bestemd waren voor de laagste twee rangen, 400 voor de middelste twee en 400 voor de hoogste twee.¹³⁶ De Leeuwarder Bioscoop Variété was daarmee niet alleen de goedkoopste bioscoop, maar er werden ook het meeste plaatsbewijzen aangevraagd voor de laagste rangen. President-commissaris Bokma bevestigde dit beeld in de aandeelhoudervergadering van 1930 toen hij zei: "...terwijl de Leeuwarder Bioscoop bij voorkeur door de lagere klassen bezocht wordt."¹³⁷ Het volkse karakter van de bioscoop kwam ook naar voren in artikelen uit de *LC*. In november 1932 schreef de krant bijvoorbeeld:

Het is een bepaalde categorie mensen, die Vrijdagsavonds, wanneer het nieuwe weekprogramma voor de eerste maal draait, naar de Leeuwarder bioscoop trekt, om daar helden te bewonderen ... wanneer een film wordt gegeven, die wel liefde maar geen knockpartijen biedt, dan is men in zijn critiek niet malsch. Het gaat niet aan om deze

---

¹³¹ "Leeuwarder Bioscoop," *LC*, 23 februari 1915, p. 2.

"Leeuwarder Bioscoop," *LC*, 16 juli 1915, p. 2.

Aldert Toornstra, "Variété-theater in Leeuwarden," *Leopardia*, 1 mei 2000, p. 5.

¹³² "Leeuwarder Bioscoop," *LC*, 16 juli 1915, p. 2.

¹³³ "Leeuwarder Bioscoop," Cinemacontext.nl, geraadpleegd op 3 maart 2016.

NL-LwnHCL 1434. 4. Akte van notaris.

"Burgemeesters en wethouders," *LC*, 14 januari 1915, p. 6.

¹³⁴ NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 30 januari 1920.

NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 4 september 1929.

¹³⁵ NL-LwnHCL 1002. 3188. Aangifte nr. 27. 7 januari 1928.

¹³⁶ NL-LwnHCL 1002. 3188. Aangifte nr. 1031. 16 november 1928.

¹³⁷ Ibidem.

uitdrukkingen in een krant op te nemen, men kan echter aannemen, dat er weinige, maar veel zeggende woorden worden gebruikt.¹³⁸

En in juli 1933 stelde de *LC*: “Het gros van het publiek in dit theater had misschien meer sensatie verlangd... Zonder sensatie is een film voor hen niet veel waard.”¹³⁹ Wel was de *LC* een vrij elitaire krant, wat de mening over het publiek bioscoop enigszins gekleurd zal hebben.¹⁴⁰ Aan de andere kant had de krant gelijk dat “sensationeel” veruit het meest gebruikte bijvoeglijk naamwoord was in advertenties voor de Leeuwarder Variété Bioscoop. De bioscoop vertoonde vooral Amerikaanse films met veel actie. Hieronder vielen misdaad-, actie-, drama- en detectivefilms en westerns. De films hadden vaak een keuringsresultaat van veertien of achttien jaar en ouder.¹⁴¹

Zondervan bleef aanvankelijk variététheater aanbieden in de bioscoop. De rol van variété in bioscopen met betrekking tot de klasse van het publiek is op verschillende manieren geduid. Zo stelde Robert C. Allen dat het Amerikaanse middenklasse publiek de bioscoop in de jaren tien als een meer legitieme vorm van uitgaan ging zien, doordat bioscopen vaudeville nummers in hun programma opnamen. Ben Singer stelt daarentegen dat middenstanders de bioscopen juist om deze reden meden. Goedkoop variété had namelijk een slechte reputatie en de bioscopen konden gezien hun entreprijzen niet veel meer bieden dan goedkoop variété (in tegenstelling tot de duurdere ‘high-class’ vaudeville theaters).¹⁴² Gelet op de lage prijzen, de sensationele filmprogrammering, de rangenverdeling en de typering van de bioscoop in de *LC* zal ook in het geval van de Leeuwarder Bioscoop Variété het variété eerder bijgedragen hebben aan het volkse karakter van de zaal dan dat het de middenklasse naar binnen lokte. In 1923 besloot de VNB te stoppen met het variété-entertainment in de bioscoop.¹⁴³ De stijgende kosten voor variététheater en de musici lijken hierbij een rol gespeeld hebben.¹⁴⁴ In de loop van 1925 werd ‘Variété’ uit de naam van de bioscoop

---

¹³⁸ “Bioscopen. Leeuwarder Bioscoop,” *LC*, 19 november 1932, p. 23.

De volkse reputatie kwam ook naar voren uit een smeulige anekdote die pianist Smeding vertelde. Hij stelde dat hij voor elke voorstelling zijn piano half moest demonteren, om de rommel die erin gegooid werd eruit te halen. Hij vond standaard ladingen amandeldoppen en éénmaal zelfs een oud paar schoenen. Zie: C. Looienga, “‘Poepeltsje Smeding’ Wat een aparte figuur!’ *T Klein Krantsje*, 1 november 1987, p. 14.

¹³⁹ “Leeuwarder bioscoop,” *LC*, 1 juli 1933, p. 23.

¹⁴⁰ Broersma, *Beschaafde vooruitgang*, 267.

¹⁴¹ Zie bijlage 1, tabel 5.

¹⁴² Argumentatiestructuur overgenomen uit: Judith Thissen en André van der Velden, “Klasse als factor in de Nederlandse filmgeschiedenis. Een eerste verkenning,” *Tijdschrift voor Mediageschiedenis*, vol 12, no. 1 (2015): 62-64.

¹⁴³ Toornstra, “Variété-theater,” 8.

“In de bioscopen,” *LC*, 18 april 1925, p. 1.

“In de bioscopen,” *LC*, 5 september 1925, p. 1.

¹⁴⁴ In 1920 staakten de musici van de Leeuwarder Bioscoop Variété al, omdat ze een loonsverhoging wilden. De VNB besloot de beste musici een loonsverhoging te geven en hiermee stopte de staking. Zie: NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 15 juli 1920.

geschraapt en ging de bioscoop door als de Leeuwarder Bioscoop.¹⁴⁵ Vanaf maart 1932 konden er in de Leeuwarder Bioscoop ook geluidsfilms vertoond worden.¹⁴⁶

Cinema Palace: luxe bioscoop voor een respectabel publiek

Op 14 december 1916 opende Philip Kessler Cinema Palace.¹⁴⁷ De *LC* prees het luxe interieur van de bioscoop. Het balkon werd ondersteund door kolommen en de trappen naar het balkon waren bekleed met lopers. De aquarellen op de muren waren “wel verzorgd” en de 450 stoelen van mahoniehout waren “met zorg geconstrueerd”. Het orkest was “een genot om naar te luisteren” en een attractie op zich.¹⁴⁸ Kessler prees de bioscoop in advertenties aan als “Modernst ingericht Bioscoop Theater”.¹⁴⁹ Na de overname door de VNB bleef Kessler directeur van de bioscoop, bijgestaan door commissaris P. Bokma.¹⁵⁰ Cinema Palace behield onder het bewind van de VNB aanvankelijk dezelfde reputatie van moderne, luxe bioscoop gericht op de middenklasse. Zo besloot de VNB in 1920 het aantal luxe loges in Cinema Palace te vergroten.¹⁵¹ In januari 1928 hanteerde Cinema Palace de hoogste prijzen van alle bioscopen: tussen de 50 en 75 cent. Bij de aanvraag van de VNB voor toegangsbewijzen waarin de gemeentelijke belasting verwerkt was, was 3/5 voor de laagste rang, 1/5 voor de middelste rang en 1/5 voor de hoogste rang.¹⁵² Hoewel het gemiddelde prijsniveau van de kaartjes hoger was dan bij de andere bioscopen, werden de meeste kaartjes alsnog voor de laagste rang verkocht. Het is dus de vraag of de beoogde doelgroep daadwerkelijk het publiek was dat in de bioscoop zat.

Uit onderzoek naar de programmering blijkt dat Cinema Palace tussen 1919 en 1937 vooral dramafilms programmeerde, afgewisseld met romantische films en komedies. De meeste films waren Amerikaans, maar er werd soms ook een Franse of Duitse film geprogrammeerd. Voorbeelden hiervan waren het Duitse *LIEFDE EENER DANSERES* en *DE KERMISKLANT* en het Franse *DONKERE OOGEN*. Dit laatste droeg bij aan de ‘gegoede’ reputatie van de bioscoop: Europese films werden in die tijd kwalitatief hoger geschat dan Hollywood films.¹⁵³ De door Cinema Palace vertoonde films hadden

---

¹⁴⁵ Toornstra, “Variété-theater,” 8.

“In de bioscopen,” *LC*, 18 april 1925, p. 1.

“In de bioscopen,” *LC*, 5 september 1925, p. 1.

¹⁴⁶ “Leeuwarder Bioscoop,” *LN*, 26 maart 1932, p. 18.

¹⁴⁷ “Opening ‘Cinema Palace,’” *LC*, 13 december 1916, p. 7.

¹⁴⁸ “De derde bioscoop,” *LC*, 14 december 1916, p. 2.

¹⁴⁹ Zie bijvoorbeeld:

Advertentie Cinema Palace, *LC*, 12 juli 1917, p. 8.

Advertentie Cinema Palace, *LC*, 14 juli 1917, p. 8.

¹⁵⁰ NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 30 januari 1920.

¹⁵¹ NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen op 17 april 1920.

¹⁵² NL-LwnHCL 1002. 3188. Aangifte nr. 27. 7 januari 1928.

¹⁵³ Zie bijlage 1, tabel 4.

meestal een keuringsoordeel van veertien of achttien plus. Dit betekent dat de bioscoop zich minder op gezinnen richtte dan de Friso bioscoop.¹⁵⁴

Na de verbouwing van de Friso tot Tivoli in 1928 veranderde dit. Hierna leken beide bioscopen qua publiek en reputatie minder onderscheidend. Naast de nieuwe bioscoop stak de Cinema Palace sobertjes af. De omzet van de Cinema Palace leed fors onder de concurrentie van de Tivoli, zo concludeerde de president-commissaris in de algemene vergadering van aandeelhouders in 1930 en 1931.¹⁵⁵ Al in november 1928, een paar maanden na de opening van de Tivoli, werd het prijsbeleid aangepast, blijkt uit de toegangsbewijsaanvraag bij de gemeente. In januari van dat jaar lagen de entreprijzen tussen de 50 en 75 cent, maar dit werd veranderd naar zes rangen, met prijzen oplopend van 25 naar 85 cent. Er waren lagere rangen bijgekomen en de prijs van de goedkoopste zitplaatsen was gehalveerd. Bovendien werd 9/20 van de kaartjes aangevraagd voor de twee laagste rangen en 8/20 voor de twee middelste rangen. Slechts 3/20 was voor de hoogste twee rangen.¹⁵⁶

Vanaf september 1930 konden er in Cinema Palace geluidsfilms vertoond worden.¹⁵⁷ Zoals bij veel bioscopen was de overschakeling op de nieuwe geluidstechnologie aanleiding om na te denken over verdere vernieuwing. Aandeelhouder Dijkstra vroeg dat jaar of het niet tijd werd Cinema Palace te verfraaien. President-commissaris Bokma gaf toe dat Cinema niet “op een lijn te stellen was met Tivoli”, maar vernieuwing was lastig gezien “de financiële resultaten”. “Geregeld met de tijd meegaan kost ontzettend veel geld”, voegde hij toe.¹⁵⁸ De VNB was altijd voorzichtig geweest met investeringen in hun panden en keerde liever een hoog dividend uit. Maar nu kwam de voorzichtigheid van de commissarissen waarschijnlijk ook voort uit het lage winstsaldo van 1928/1929 (19.320,15) en 1929/1930 (23.760,79).¹⁵⁹ De dure verbouwing van Tivoli, concurrentie van een nieuwkomer, problemen met de uitbreiding naar andere steden én de economische crisis eisten hun financiële tol (zie vanaf pagina 37 en 46). Eind 1931 was het winstsaldo iets gestegen en besloten de commissarissen toch de verfraaiingen aan te brengen.¹⁶⁰

---

¹⁵⁴ Zie bijlage 1, tabel 4.

¹⁵⁵ NL-LwnHCL 1434. 1. Notulen algemene vergadering van aandeelhouders van 18 september 1930 en 13 oktober 1931.

¹⁵⁶ NL-LwnHCL 1002. 3188. Aangifte nr. 1031. 16 november 1928.

¹⁵⁷ “In de bioscopen,” *LN*, 8 maart 1930, p. 11.

“Bioscopen,” *LC*, 13 maart 1930, p. 8.

“Bioscopen van 19-25 december,” *LC*, 18 december 1930.

¹⁵⁸ NL-LwnHCL 1434. 1. Notulen algemene vergadering van aandeelhouders van 18 september 1930 en 13 oktober 1931.

¹⁵⁹ Zie bijlage 2. Tabel 7. Winstontwikkeling van de Verenigde Nederlandsche Bioscopen tussen 1919 en 1937.

¹⁶⁰ NL-LwnHCL 1434. 1. Notulen algemene vergadering van aandeelhouders van 18 september 1930 en 13 oktober 1931.

Het monopolie in Leeuwarden

Tussen 1924 en 1937 vroegen verschillende aandeelhouders of het mogelijk was om een van de drie bioscopen in Leeuwarden te sluiten om zo kosten te besparen.¹⁶¹ Uit deze discussies blijkt dat zowel de commissarissen als de aandeelhouders dachten dat aan de vraag in Leeuwarden voldaan kon worden met twee bioscopen. Er werden echter in de loop der tijd door de commissarissen vier argumenten aangevoerd om geen bioscoop te sluiten. Het eerste argument kwam van commissaris Schoondermark die stelde dat dat elke bioscoop afzonderlijk winst maakte en sluiting onnodig was.¹⁶² Ten tweede stelde commissaris Bokma dat het op dagen met slecht weer handig was om een derde theater te hebben om de topdrukke op te vangen.¹⁶³ Ten derde speelde de identiteit van de afzonderlijke bioscopen een rol. Toen er in 1930 geopperd werd de Leeuwarder Bioscoop te sluiten, stelde president-commissaris P. Bokma: "Het eigenaardige verschijnsel toch doet zich voor dat het publiek zichzelf klasseert. Tussen de bezoekers van Cinema Palace en Tivoli bestaat niet voldoende onderscheid, terwijl de Leeuwarder Bioscoop bij voorkeur door de lagere klassen bezocht wordt."¹⁶⁴ Hiermee erkende hij dat de sluiting van de Leeuwarder Bioscoop ervoor zou zorgen dat er een doelgroep minder aangesproken werd, wat voor minder inkomsten zou zorgen.

Deze drie argumenten waren echter ondergeschikt aan een argument dat elke keer aangevoerd werd en steeds weer de aandeelhouders wist te overtuigen: de noodzaak om de monopoliepositie op de Leeuwarder bioscoopmarkt te behouden. Steeds opnieuw stelden de commissarissen dat het belangrijk was om drie bioscopen open te houden, zodat concurrentie geen kans zou krijgen. Om het monopolie te behouden, hield de VNB de bioscoopmarkt in Leeuwarden dus 'oververzadigd' (in ieder geval vanuit hun eigen oogpunt). Dat er drie bioscopen waren was met andere woorden niet zo zeer een kwestie van vraag, maar van aanbod en bedrijfsbelangen. Toen aandeelhouder Snijder in 1924 stelde dat er best één bioscoop gesloten kon worden, antwoordde president-commissaris Schoondermark dat dit ook in de Raad van commissarissen besproken was, maar deze was gekomen "tot een tegenovergestelde mening, vooral met oog op de te verwachten concurrentie." Snijder bracht hier tegen in dat er geen concurrenten waren die de positie van de VNB in gevaar konden brengen. Niemand had geld om een nieuwe bioscoop te bouwen. Commissaris Bokma maakte een einde aan de discussie door te concluderen dat dit punt al lang en breed besproken was. "De derde zaak is gekocht om het monopolie in handen te hebben."¹⁶⁵

---

¹⁶¹ NL-LwnHCL 1434. 1. Notulen algemene vergadering van aandeelhouders van 4 september 1924, 15 september 1925, 23 september 1926, 15 september 1927, 18 september 1930, 13 oktober 1931 en 14 september 1937.

¹⁶² NL-LwnHCL 1434. 1. Notulen algemene vergadering van aandeelhouders van 4 september 1924.

¹⁶³ NL-LwnHCL 1434. 1. Notulen algemene vergadering van aandeelhouders van 18 september 1930.

¹⁶⁴ Ibidem.

¹⁶⁵ NL-LwnHCL 1434. 1. Notulen algemene vergadering van aandeelhouders van 4 september 1924.

Een jaar later laaide de discussie weer op toen twee aandeelhouders een voorstel indienden om één van de bioscopen tot dansgelegenheid om te bouwen. Commissaris Bokma stelde dat dit financieel onaantrekkelijk was, omdat de verbouwing te duur zou zijn. Ook zou er alleen een publiek uit lagere klassen aangetrokken worden. Maar hij benadrukte vooral dat dit zou betekenen dat een bioscoop zou moeten sluiten, waar hij “persoonlijk” tegen was. Aandeelhouders Maas en Wester bleven volhouden, maar kregen uiteindelijk geen poot aan de grond. De Raad van commissarissen beloofde het plan in het achterhoofd te houden, maar als de verbouwing tot dansgelegenheid zou betekenen dat de aandeelhouders geen dividend uitgekeerd kregen, zou dit voorstel niet aangenomen worden in stemming.¹⁶⁶ Dat Bokma hier bijna agressief zijn punt verdedigde, benadrukte hoe zeer hij en de rest van de commissarissen ervan overtuigd waren dat het behoud van drie bioscopen de beste manier was om concurrentie te weren en winst te blijven maken.

In de algemene vergadering van aandeelhouders van 1926 benadrukten de commissarissen dat ze om dezelfde redenen nog steeds niets zagen in het plan om een bioscoop in te richten als dansgelegenheid. Hierna vroeg aandeelhouder Wester of de bioscopen schade ondervonden van de filmvertoningen in de Harmonie. Zondervan ontkende dit.¹⁶⁷ Hieruit blijkt dat in 1926 al onrust was over de filmvertoningen in de Harmonie terwijl het slechts zeer weinig voorkwam (tussen de vier en zes keer per maand).¹⁶⁸ Wederom zien we dat in de discussie angst voor concurrentie erg leefde binnen de VNB, zowel bij de commissarissen als aandeelhouders. Dit bleek ook weer in 1927, toen in de algemene vergadering van aandeelhouders werd besproken of de gemeente en brandweer van Leeuwarden de Harmonie voortrokken. In de zaal van de sociëteit mochten filmvertoningen gegeven worden met losse stoelen in de zaal, terwijl dit in bioscopen in Leeuwarden niet mocht.¹⁶⁹

---

¹⁶⁶ NL-LwnHCL 1434. 1. Notulen algemene vergadering van aandeelhouders van 15 september 1925.

¹⁶⁷ NL-LwnHCL 1434. 1. Notulen algemene vergadering van aandeelhouders van 23 september 1926.

¹⁶⁸ Voor bijvoorbeeld april en mei, zie:

“Agenda,” *LN*, 31 maart 1926, p. 2.

“Harmonie – Leeuwarden,” *LN*, 15 april 1926, p. 3.

“Agenda,” *LN*, 5 mei 1926, p. 2.

“Harmonie – Leeuwarden,” *LN*, 11 mei 1926, p. 6.

¹⁶⁹ NL-LwnHCL 1434. 1. Notulen algemene vergadering van aandeelhouders van 15 september 1927.

Afbeelding 8. De Harmonie in 1934 ¹⁷⁰

Concurrentie van de Harmonie

De angst voor concurrentie van de Harmonie bleek gegrond toen in 1928 deze zaal steeds vaker films ging programmeren. De VNB mocht dan de markt in Leeuwarden vanuit het eigen oogpunt oververzadigd hebben met drie bioscopen, maar de Harmonie wist toch nog een gaatje op deze markt te vinden. Vanaf september 1928 programmeerde de Harmonie structureel drie of vier avonden per week een filmvoorstelling, met uitzondering van de zomermaanden.¹⁷¹ Hiermee werd het monopolie van de VNB op de Leeuwarder bioscoopexploitatie Markt structureel doorbroken.¹⁷²

¹⁷⁰ Beeldbank Historisch Centrum Leeuwarden. Documentidentificatienummer: FDRUITKWA004. Fotograaf: H.A. Rollema.

¹⁷¹ Dit blijkt uit advertenties. Zie bijvoorbeeld:

“Bioscoop,” *LC*, 30 april 1928, p. 2.

“Bioscoop,” *LC*, 21 mei 1928, p. 2.

“Harmonie – Leeuwarden,” *LN*, 12 september 1928, p. 8.

“Vrijdag 19 oktober,” *LC*, 19 oktober 1928, p. 2.

“Harmonie-Bioscoop,” *LN*, 5 november 1928, p. 2.

Zie bijlage 1, tabel 6.

¹⁷² Vanaf begin 1927 werd er al geadverteerd met de “Harmonie – Bioscoop”, maar toen werden er nog slechts sporadisch filmvoorstellingen gegeven. Dit blijkt uit advertenties in het *LN* en de *LC*. Zie bijvoorbeeld:

“Harmonie – Bioscoop,” *LN*, 12 januari 1927, p. 7.

“Harmonie – Bioscoop,” *LC*, 13 januari 1927, p. 11.

“‘Harmonie’ – Bioscoop,” *LC*, 26 januari 1927, p. 12.

De Harmonie liet zijn bioscoop exploiteren door de gebroeders Miedema, die actief waren in het segment van reisbioscopen maar ook enkele vaste theaters exploiteerden, o.a. in Sneek waar ook de VNB actief was.¹⁷³ De nieuwe concurrent ging een directe confrontatie met de VNB niet uit de weg. Zelfverzekerd stelden ze in een advertentie: “Al zouden alle Leeuwarder Bioscopen GRATIS TOEGANG verlenen, dan NOG zou zulks op dit programma niet den minsten invloed hebben.”¹⁷⁴

De timing van deze hevige concurrentie had niet slechter kunnen zijn voor de VNB. De bioscoopexploitatie in Alkmaar en Sneek bleek eind jaren twintig onrendabel (zie vanaf pagina 46).¹⁷⁵ Daarnaast hielden de strenge winter en warme zomer van 1928/1929 het publiek uit de bioscoop en zorgde voor hoge stookkosten.¹⁷⁶ De bezoekers van de Leeuwarder bioscopen hadden in 1929 bovendien een voorkeur voor lagere rangen gekregen.¹⁷⁷ Het werd er niet beter op toen de Harmonie in september 1929 geluidsfilms begon te vertonen.¹⁷⁸ Daarmee had het de primeur voor Leeuwarden en zelfs heel Friesland. De advertentie van de Harmonie (afbeelding 9) voor de eerste geluidsfilm in Leeuwarden onderstreepte het unieke karakter van de vertoning en suggereerde dat de Harmonie net zo vernieuwend was als het beroemde Amsterdamse Tuschinski Theater. Daar kon de VNB inderdaad niet tegenop. De bioscopen van de VNB stapten pas maanden later over op geluid. Tivoli vanaf maart 1930, Cinema Palace vanaf december 1930 en de Leeuwarder Bioscoop vanaf maart 1932.¹⁷⁹ De omslag naar geluidsfilms vergde forse investeringen, die de VNB in eerste instantie niet op kon brengen.¹⁸⁰ Het waren moeilijke tijden voor de VNB. Wat ook een rol speelde naast de concurrentie van geluidsfilms was dat Miedema een betere onderhandelingspositie had ten opzichte van de filmdistributeurs. Volgens Philip Kessler pikte de Harmonie de krenten uit de pap. De Miedema's hadden het voor elkaar gekregen “vermoedelijke tegen buitengewonen prijzen, enkele films af te nemen”. De VNB-bioscopen daarentegen moesten de “geheele filmproductie” afnemen,

---

“Vrijdag 23 september,” *LC*, 22 september 1927, p. 2.

“Bioscoop,” *LC*, 29 oktober 1927, p. 2.

¹⁷³ H.W. Keikes, *We gaan naar De Harmonie* (Leeuwarden: Friese Pers boekerij, 1982), 147-148.

¹⁷⁴ “Harmonie,” *LN*, 29 december 1928, p. 3.

¹⁷⁵ NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 19 oktober 1928, 4 september 1919 en 26 augustus 1929.

¹⁷⁶ “Bij de directie van de Leeuwarder bioscopen,” *LN*, 17 mei 1929, p. 5.

¹⁷⁷ *Ibidem*.

¹⁷⁸ “De sprekende film,” *LC*, 10 september 1929, p. 2.

¹⁷⁹ “In de bioscopen,” *LN*, 8 maart 1930, p. 11.

“Bioscopen,” *LC*, 13 maart 1930, p. 8.

“Bioscopen van 19-25 december,” *LC*, 18 december 1930.

“Leeuwarder Bioscoop,” *LN*, 26 maart 1932, p. 18.

¹⁸⁰ Dibbets, *Sprekende films*, 127-128.

De VNB bespaarde uiteindelijk wel op de kosten, doordat Philip Kessler zelf (deels) de projectietoestellen voor de geluidsfilm fabriceerde. Zie:

NL-LwnHCL 1434. 1. Notulen algemene vergadering van aandeelhouders van 26 september 1929 en 8 november 1928.

zoals normaal was bij het blockbooking-systeem van de jaren 30.¹⁸¹ Waarom het Miedema lukte om films los te boeken is niet duidelijk. Het kan te maken hebben met het feit dat ze de films op een groot aantal plaatsen vertoonden omdat ze in deze periode fors aan het uitbreiden waren met hun reisbioscoop.

Afbeelding 9. Advertentie voor de eerste voorstelling in de Harmonie met geluidsfilm¹⁸²

Hoewel de VNB zijn monopolie in Leeuwarden kwijt was, leidde dit in de jaren dertig niet tot inkrimping van het aantal eigen bioscopen. De Raad van commissarissen verdedigde juist nog actiever het openhouden van de drie bioscopen. In de algemene vergadering van aandeelhouders van 1930 vroeg aandeelhouder Deikel of het niet beter was één theater voor een jaar te sluiten, “mede met het oog op de tijdsomstandigheden”.¹⁸³ Hiermee doelde hij waarschijnlijk op de economische crisis die Nederland trof.¹⁸⁴ President-commissaris Bokma stelde dat er dan allicht gezegd zou kunnen worden dat er nog wel een bioscoop bij kon. “Op het ogenblik heeft men zelfs hier en daar de mening dat er nog wel een vierde bioscoop bij zou kunnen. De exploitanten in de Harmonie zouden daar direct munt uit slaan.”¹⁸⁵ De commissarissen waren dus bang dat als de VNB één bioscoop zou sluiten, de Harmonie dit gat in de markt op zou vullen met de opening van een

¹⁸¹ NL-LwnHCL 1434. 1. Notulen algemene vergadering van aandeelhouders van 13 oktober 1931.

¹⁸² “Een gebeurtenis,” *LN*, 11 september 1929, p. 7.

¹⁸³ NL-LwnHCL 1434. 1. Notulen algemene vergadering van aandeelhouders van 18 september 1930.

¹⁸⁴ Dibbets, *Geschiedenis van de Nederlandse film*, 107.

¹⁸⁵ NL-LwnHCL 1434. 1. Notulen algemene vergadering van aandeelhouders van 18 september 1930.

vaste bioscoop die dagelijks open was. De Harmonie gaf nu immers ‘maar’ drie of vier avonden per week voorstellingen.

Een jaar later vroeg aandeelhouder Deikel of de VNB de concurrentie van de Harmonie niet kon weren door de filmexploitatie van de zaal over te nemen. Bokma antwoordde dat de commissarissen dit vaak besproken hadden, maar dat het destijds een onmogelijkheid bleek. Hierbij voerde hij aan dat dit wellicht gemakkelijk zou gaan “nu de heer Drent verdwenen is”.¹⁸⁶ Deze opmerking lijkt te duiden op een langdurige tegenstand vanuit de kant van de Harmonie, maar ik heb hier geen verdere informatie over kunnen vinden. Aangezien overname van de exploitatie van de Harmonie niet lukte, probeerde de VNB op een andere manier het monopolie terug te krijgen. Dit deden ze door een deal met de gebroeders Miedema, die ook hun concurrent waren in Sneek (zie vanaf bladzijde 51). Het zalencomplex met bioscoop Amicitia had de VNB in 1921 aangeschaft, maar deze was in 1932 weer verkocht aan een caféhouder uit Sneek. Hierbij had de VNB zelf de hypotheek verstrekt. De nieuwe eigenaar raakte echter in de problemen en kon vanaf augustus 1933 geen afbetalingen meer doen.¹⁸⁷ Een maand later ontving de VNB een brief van de gebroeders Miedema waarin ze interesse toonden een overname van Amicitia Sneek, maar tegelijkertijd aangaven hiervoor niet genoeg geldmiddelen te hebben.¹⁸⁸ De VNB probeerde vervolgens twee vliegen in één klap te slaan: hun pand in Sneek verkopen én de concurrentie op de Leeuwarder markt elimineren. Ze verleenden de Miedema’s een hypotheek voor het pand onder de volgende voorwaarde:

6. De schuldenaar beëindigt zo spoedig mogelijk als zijne contracten dit toelaten, doch uiterlijk op 1 juni 1934, de exploitatie van een bioscoop bedrijf te Leeuwarden en verbindt zich en het vennootschap van daar noch rechtstreeks, noch zijdelijks meer bij bioscoopexploitatie betrokken te zullen zijn – behoudens schriftelijke ontheffing van dit verbod – zulks onder boetekeuring.¹⁸⁹

De gebroeders Miedema konden hierdoor dus geen bioscoop in Leeuwarden meer exploiteren en moesten de Harmonie afstoten. Dit bleek achteraf een slimme zet van de VNB: in de jaren dertig wisten de gebroeders Miedema namelijk een grote bioscoopketen in het noorden en oosten van het land op te bouwen, dat in 1939 elf theaters omvatte.¹⁹⁰ De Miedema’s hadden vaste bioscopen in

---

¹⁸⁶ NL-LwnHCL 1434. 1. Notulen algemene vergadering van aandeelhouders van 13 oktober 1931.

¹⁸⁷ NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 25 augustus 1933, 15 september 1933 en 26 september 1933.

¹⁸⁸ NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 26 september 1933.

¹⁸⁹ NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 26 september 1933.

¹⁹⁰ De bioscoopketen bouwde voort op de bioscopen die vader Swier Miedema had opgericht en de routes die de Miedema’s met hun reisbioscoop afgelegd hadden in de jaren twintig. Zie: Dibbets, *Geschiedenis van de Nederlandse film*, 248, 249.

onder andere Joure, Oosterwolde, Noordwolde en Sneek.¹⁹¹ Door de clause in het contract met de VNB bleef Leeuwarden echter een 'eiland' binnen het Friese deel van het Miedema-imperium. Helaas voor de VNB opende de Harmonie-bioscoop in september 1934 gewoon weer zijn filmseizoen, inclusief vernieuwde geluidsinstallatie. Een zekere D. Tijmons nam de bioscoopexploitatie over.¹⁹² De concurrentie van de Harmonie-bioscoop bleef in de jaren dertig een doorn in het oog van de VNB. Het maakte het niet beter dat de Harmonie vooral de destijds zeer populaire UFA films vertoonde.¹⁹³

Na 1931 was het in de aandeelhoudervergaderingen een aantal jaar rustig rondom de discussie over de sluiting van een bioscoop. Blijkbaar waren de aandeelhouders er net als de Raad van commissarissen van overtuigd dat het beter was om de kosten van drie bioscopen te dragen, dan het risico te lopen de concurrentie van nog een andere bioscoop te moeten duchten. In september 1937 laaide de discussie weer op. Eerder die maand opende de Harmonie een nieuwe, moderne bioscoopzaal met maar liefst 1100 stoelen.¹⁹⁴ Aandeelhouder Deikel vroeg of het mogelijk was Tivoli en Cinema Palace te vergroten, waardoor de Leeuwarder Bioscoop gesloten kan worden. De nieuwe zaal zou wel veel bezoekers uit de bioscopen van de VNB houden. President-commissaris Bokma bood weer heftig verzet. Hij gaf toe dat het een mooie zaal was, maar "grote zalen maken vaak droombeelden." Met drie bioscopen behoefde men dan ook niet direct vrees te hebben. Bokma benadrukte dat hij afschaffing van de derde bioscoop altijd sterk bestreden had. Persoonlijk voelde hij er niet veel voor investeringen doen voordat men zeker wist dat de verbouwing van de Harmonie ten koste ging van het bezoek aan de VNB bioscopen.¹⁹⁵

Het netwerk binnen Leeuwarden

De VNB had belangrijke relaties en samenwerkingsverbanden in Leeuwarden. Allereerst waren er sterke banden met de gemeente van Leeuwarden. Dit was belangrijk voor het bioscoopbedrijf. Het lokale bestuur kon het bioscoopexploitanten moeilijk maken met een strenge lokale filmkeuring, hoge gemakkelijksbelasting en strenge eisen voor bioscoopgebouwen. Gelukkig voor de VNB had de gemeenteraad een positieve houding tegenover film. Met de opkomst van de vaste bioscopen in de jaren tien ontstond er in Nederland een nationale discussie over de invloed van film op

---

Van Oort, "Ambulant film exhibition," 17.

¹⁹¹ "Jac. Miedema," Cinemacontext.nl, geraadpleegd op 18 maart 2016.

"Johan (Jo) Sr. Miedema," Cinemacontext.nl, geraadpleegd op 18 maart 2016.

¹⁹² "Harmonie – Bioscoop Leeuwarden," LC, 4 september 1934, p. 11.

De gebroeders Miedema namen namelijk de oude geluidsinstallatie mee, aangezien ze deze in 1929 zelf had laten maken. Zie: "De nieuwe filminstallatie in de Harmonie," LN, 7 september 1934, p. 9.

¹⁹³ Zie bijlage 1, tabel 6.

"Harmonie," LN, 23 april 1932, p. 14.

"In de bioscopen," LN, 12 maart 1932, p. 18.

¹⁹⁴ NL-LwnHCL 1434. 1. Notulen algemene vergadering van aandeelhouders van 14 september 1937.

"Opening van de Harmonie te Leeuwarden," LC, 17 september 1937, p. 9.

¹⁹⁵ NL-LwnHCL 1434. 1. Notulen algemene vergadering van aandeelhouders van 14 september 1937.

bioscoopbezoekers. De grootste angst voor 'het bioscoopgevaar' kwam uit confessionele hoek, hoewel ook sociaaldemocraten argwanend tegenover film stonden.¹⁹⁶ Liberalen uitten weinig zorgen over het gevaar van bioscopen.¹⁹⁷ De gemeenteraad van Leeuwarden bestond in de jaren tien voornamelijk uit liberalen, waardoor deze een positieve houding tegenover film had.¹⁹⁸ Fiscaal gezien had de VNB ook weinig te klagen. De gemakkelijksbelasting bedroeg in Leeuwarden in 1928 20%, wat relatief laag was.¹⁹⁹ Er was op verschillende manieren een directe band tussen de gemeente en de VNB.

Allereerst waren er in de jaren twintig sterke persoonlijke banden. President-commissaris Schoondermark was liberaal lid van de gemeenteraad (1902 - 1921), wethouder van Onderwijs (1906 - 1921) en locoburgemeester van (1915 - 1921).²⁰⁰ Commissaris J.H. Berghuis was liberaal lid van de gemeenteraad tussen 1908 en 1923 en wethouder van Financiën tussen 1916 en 1923.²⁰¹ Verder werkte directielid Siebren Zondervan voor 1919 bij de Secretarie-afdeling van de gemeente.²⁰² W.H. Taconis, P. Bokma en Philip Kessler waren zijdelings betrokken bij de lokale politiek als leden van stembureaus en van kleine commissies.²⁰³ Deze persoonlijke banden werkten in het voordeel van de

---

¹⁹⁶ Dibbets, *Geschiedenis van de Nederlandse film*, 234.

¹⁹⁷ van der Burg en van den Heuvel, *Film en overheidsbeleid*, 56.

¹⁹⁸ In de jaren twintig en dertig nam de confessionele en sociaaldemocratische invloed in de gemeenteraad aanzienlijk toe, maar dit leidde niet tot een veranderde houding tegenover film. Zie: hoofdstuk 1, tabel 1.

¹⁹⁹ Historisch Centrum Leeuwarden. Toegang 1002 Gemeentebestuur van Leeuwarden, 1811-1941. 3188.

Formulieren van de aangifte van voorstellingen waarvoor belasting op de kermis-, toneel, bioscoop- en andere gemakkelijksheden verschuldigd is. Aangifte nr. 27. 7 januari 1928.

²⁰⁰ Raadsverslagen van de gemeente Leeuwarden, 1900 t/m 1921.

²⁰¹ Verder was hij actief in verschillende commissies, zoals de commissie van openbare werken en de brandstoffencommissie. Zie:

"Notaris J.H. Berghuis," *LC*, 12 maart 1929, p. 6.

Raadsverslagen van de gemeente Leeuwarden, 23 oktober 1923, p. 7.

Raadsverslagen van de gemeente Leeuwarden, 8 december 1908, p. 6.

Raadsverslagen van de gemeente Leeuwarden, 7 september 1915, p. 3.

Raadsverslagen van de gemeente Leeuwarden, 14 mei 1918, p. 2.

Raadsverslagen van de gemeente Leeuwarden, 1 september 1914, p. 2.

²⁰² Geboorteregister 1905, Leeuwarden, Aktenummer A358.

²⁰³ Raadsverslagen van de gemeente Leeuwarden, 24 juni 1902, p. 84.

Raadsverslagen van de gemeente Leeuwarden, 23 juni 1903, p. 82.

Raadsverslagen van de gemeente Leeuwarden, 10 mei 1910, p. 88.

Raadsverslagen van de gemeente Leeuwarden, 22 mei 1917, p. 141.

Raadsverslagen van de gemeente Leeuwarden, 9 mei 1922, p. 131.

Raadsverslagen van de gemeente Leeuwarden, 14 mei 1918, p. 141.

Raadsverslagen van de gemeente Leeuwarden, 11 februari 1919, p. 27.

Raadsverslagen van de gemeente Leeuwarden, 26 oktober 1926, p. 180.

Raadsverslagen van de gemeente Leeuwarden, 14 oktober 1924, p. 251.

Raadsverslagen van de gemeente Leeuwarden, 23 november 1909, p. 267.

Raadsverslagen van de gemeente Leeuwarden, 17 augustus 1920, p. 323.

Raadsverslagen van de gemeente Leeuwarden, 8 november 1921, p. 309.

Raadsverslagen van de gemeente Leeuwarden, 18 oktober 1927, p. 207.

Raadsverslagen van de gemeente Leeuwarden, 11 februari 1919, p. 27.

VNB: personen met de dubbelfuncties konden immers rekening houden met de belangen van beide organisaties en dit doorvoeren in het beleid van beide organisaties.²⁰⁴

Daarnaast exploiteerde de VNB sinds 1919 in opdracht van de gemeente in de Friso bioscoop een schoolbioscoop. Het is mogelijk dat Schoondermark als wethouder van Onderwijs en Berghuis als wethouder van Financiën hun invloed gebruikten voor deze samenwerking. In het contract met de gemeente werd vastgesteld dat er jaarlijks minimaal 35 schoolvoorstellingen gegeven werden, die twintig gulden per stuk kostten.²⁰⁵ De exploitatie van de schoolbioscoop in de Friso bioscoop had verschillende voordelen voor de VNB. Het was een vaste bron van inkomsten en benadrukte het kindvriendelijke karakter van de Friso bioscoop. Verder was de samenwerking een manier om de relatie met de gemeente verder te verbeteren.²⁰⁶ De VNB onderhield dan ook een goede relatie met de commissie die de schoolvoortoningen regelde. Voorzitter M. Broersma was in zijn brieven naar de wethouder van Onderwijs altijd positief over de samenwerking met de directie. Deze ging soms voorbij aan hun takenpakket om de schoolvoorstellingen in goede banen te leiden. Als er klassen niet kwamen opdagen, ging Philip Kessler bijvoorbeeld 'zelf op onderzoek uit' om erachter te komen waarom de school niet aanwezig was.²⁰⁷ En als voorstellingen door omstandigheden niet door gingen, berekende de VNB geen kosten voor deze voorstelling, hoewel contractueel vastgelegd was

---

²⁰⁴ Dibbets, "Bioscoopketens in Nederland," 29.

²⁰⁵ NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 15 juli 1920.

'Voorstellingen' werden gerekend in groepen kinderen. Als er twee klassen in de zaal konden, telde dit als twee voorstellingen. Zie:

NL-LwnHCL 1002. 7920. Stukken betreffende het vertonen van bioscoopfilms voor schoolkinderen, 1918-1934.

Brief van W. Broersma aan wethouder van onderwijs over activiteiten 1933. Januari 1934.

Raadsverslagen van de gemeente Leeuwarden, 1 januari 1936, bladzijde 31, 32.

²⁰⁶ Investeren in de relatie met de gemeente was altijd verstandig. Dit bleek bijvoorbeeld in 1932, toen de gemeenteraad de belangen van de bioscoopexploitanten van de VNB behartigde nadat gemeenteraadslid Terpstra voorstelde om de gemakkelijksbelasting te verhogen voor bioscopen. Dit voorstel kreeg slechts bijval van één ander raadslid. G. Ritmeester, wethouder van Financiën, stelde uiteindelijk samenvattend: "Men benadeelt de zaken en krijgt zelf minder inkomsten. In Groningen zijn, toen men de gemakkelijksbelasting ging verhogen, de bioscopen uit protest een tijdlang gesloten geweest, wat niet alleen een financieel nadeel voor de gemeentekas was, maar ook voor de verschillende mensen, die bij die bioscopen in dienst waren en niet in het minst voor de bioscoophouders zelf. Ik moet dan ook zeggen dat men zeer zeker niet tot verhoging van de gemakkelijksbelasting moet overgaan." Zie:

Raadsverslagen van de gemeente Leeuwarden, 28 december 1932, p. 453.

²⁰⁷ NL-LwnHCL 1002. 7920. Stukken betreffende het vertonen van bioscoopfilms voor schoolkinderen, 1918-1934.

Brief van W. Broersma aan wethouder van onderwijs over activiteiten 1922. Januari 1923.

Aantekeningen onderhoud met S. Zondervan. 13 oktober 1926.

Brief van W. Broersma aan wethouder van onderwijs over activiteiten in 1927. Januari 1928.

Brief van W. Broersma aan wethouder van onderwijs over wegblijven van Rooms-katholieke meisjesschool bij verschillende voorstellingen. 1 juli 1929.

Brief van W. Broersma aan wethouder van onderwijs over activiteiten 1930. 24 januari 1931.

Brief van W. Broersma aan wethouder van onderwijs. 13 mei 1931.

Brief van W. Broersma aan wethouder van onderwijs over activiteiten 1933. Januari 1934.

dat dit wel kon.²⁰⁸ Uiteindelijk zegde de gemeente in 1934 uit bezuinigingsoverwegingen het contract met de VNB op.²⁰⁹

Ten derde had de VNB te doen met de gemeente via de Gemeentelijke Commissie van Toezicht op de Bioscopen Leeuwarden, die tussen 1917 en 1928 films keurde op geschiktheid voor kinderen.²¹⁰ Eerst betrof dit kinderen onder de zestien, maar vanaf 1920 was het verboden voor kinderen onder de achttien zonder begeleiding om de bioscopen te betreden. Vanaf toen keurde de commissie ook films voor geschiktheid voor speciale gezinsvoorstellingen, welke veelvuldig gehouden werden in de Friso bioscoop.²¹¹ De VNB was vanzelfsprekend niet blij met de commissie, die de doelgroep en afzetmarkt van de bioscopen verkleinde. Zondervan stelde op de algemene vergadering van aandeelhouders van 1920: "... de bepaling van het niet toelaten van kinderen beneden den 16jarigen leeftijd werkt vaak ongunstig en is in dit opzichte de van de gemeente wege ingestelde commissie zeer lastig."²¹² De VNB onderhield wel goed contact met de commissie, om zo het risico op een strenge keuring te verminderen. De directie zag streng toe op de handhaving van de filmkeuring, wat de Gemeentelijke Commissie van Toezicht op de Bioscopen Leeuwarden tevreden stemde.²¹³ In de verslagen van de bijeenkomsten van de bioscoopcommissie werd vaak geklaagd over het niveau van de films, maar nooit over de bioscopen of directie van de bioscopen.²¹⁴ In 1928 blikte de bioscoopcommissie terug: "De verhouding met de directie der bioscopen... liet nooit iets te wenschen over."²¹⁵

---

²⁰⁸ NL-LwnHCL 1002. 7920. Stukken betreffende het vertonen van bioscoopfilms voor schoolkinderen, 1918-1934.

Brief van W. Broersma aan wethouder van onderwijs over activiteiten 1925. Januari 1926.

²⁰⁹ Raadsverslagen van de gemeente Leeuwarden, 1 januari 1936, p. 31, 32.

²¹⁰ Dibbets, *Geschiedenis van de Nederlandse film*, 236.

"Stadsnieuws. Bioscoop-Commissie," *LC*, 21 februari 1928, p. 5.

Van der Burg en Van den Heuvel, *Film en overheidsbeleid*, 53-55.

Tussen 8 november 1917 en 1 januari 1919 keurde deze commissie 477 films, waarvan 114 (23,9%) werd afgekeurd en in nog eens 24 films geknipt werd. Zie: "Gemeentelijke bioscoop-commissie," *Leeuwarder Courant*, 27 mei 1919, p. 2.

²¹¹ Raadsverslagen van de gemeente Leeuwarden, 16 oktober 1920, p. 409-415.

²¹² NL-LwnHCL 1434. 1. Notulen algemene vergadering van aandeelhouders van 15 juli 1920.

²¹³ "Gemeentelijke bioscoop-commissie," *LC*, 27 mei 1920, p. 2.

²¹⁴ Historisch Centrum Leeuwarden. Toegang 1433 Gemeentelijke Commissie van Toezicht op de Bioscopen Leeuwarden, 1917-1969. 1 en 2. Notulen van commissie tussen 1917 en februari 1928.

²¹⁵ "Stadsnieuws. Bioscoop-Commissie," *LC*, 21 februari 1928, p. 5.

Conclusie

De VNB was met drie bioscopen monopolist op de Leeuwarder bioscoopexploitatie Markt. Het bedrijf had in Leeuwarden een sterk netwerk qua samenwerkingsverbanden. De VNB had mede door persoonlijke relaties een goede verhouding met de gemeente Leeuwarden. Verder exploiteerde de VNB in opdracht van de gemeente een schoolbioscoop en had de VNB te maken met de lokale filmkeuring ingesteld door de gemeente. Zowel met de schoolbioscoopcommissie als de lokale filmkeuring onderhield de VNB goede relaties. Dit was belangrijk voor een bioscoopbedrijf, dat het moeilijk kon krijgen als de gemeente besloot hen tegen te werken. Om zijn marktpositie te versterken, gaf de VNB elke bioscoop een eigen 'identiteit'. Zo werden verschillende doelgroepen aangesproken. De Friso bioscoop richtte zich op gezinnen met kinderen uit alle lagen van de bevolking, de Leeuwarder bioscoop op de lagere klassen en Cinema Palace op een respectabel middenklasse publiek. Nadat Friso in 1928 verbouwd werd tot Tivoli, had deze moderne bioscoop ongeveer dezelfde identiteit als Cinema Palace.

Hoewel aandeelhouders vaak opperden dat er met twee bioscopen ook aan de vraag in Leeuwarden voldaan zou kunnen worden, waren de commissarissen fel tegen sluiting van één van de bioscopen. Zij waren van mening dat dit een aanzuigende werking voor concurrentie zou hebben. Dit zou het monopolie van de VNB op de markt verbreken en zo de winst van het bedrijf verkleinen. Deze angst werd werkelijkheid in 1928, toen schouwburg de Harmonie begon met een aantal keer per week filmvoorstellingen te programmeren. Dat de VNB het monopolie nu kwijt was, motiveerde het bedrijf nog meer om alle bioscopen open te houden. De Raad van commissarissen vreesde namelijk dat de Harmonie een vaste bioscoop zou openen als de VNB één zou sluiten. Al met al kan gesteld worden dat het aantal bioscopen in Leeuwarden dus niet alleen bepaald werd door de vraagzijde van de markt, maar juist sterk door bedrijfsbelangen van de aanbodkant. De VNB deed pogingen om de concurrentie uit de Harmonie te weren, maar deze faalden. Wel wist de VNB de bioscoopexploitanten, de gebroeders Miedema, uit Leeuwarden weg te krijgen, door ze Amicitia Sneek aan te bieden op voorwaarde dat ze geen bioscopen in Leeuwarden meer mochten exploiteren.

Hoofdstuk 3 – de Vereenigde Nederlandsche Bioscopen buiten

Leeuwarden

In de vorige hoofdstukken stond de lokale context en lokale bedrijfsvoering van de VNB centraal. In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de bovenlokale bedrijfsvoering van de VNB. Achtereenvolgens worden de bioscoopexploitatie buiten Leeuwarden, de betrokkenheid bij de Nederlandsche Bioscoop Bond en de filmproductie van het bedrijf besproken.

Bioscoopexploitatie buiten Leeuwarden

Uit de notulen van de vergaderingen van de Raad van commissarissen blijkt dat er begin jaren twintig veel opties geopperd werden voor nieuwe steden voor bioscoopexploitatie. Hieruit kunnen we afleiden dat de commissarissen ambitie hadden voor bioscoopexploitatie buiten Leeuwarden. De meeste suggesties waren echter om verschillende redenen niet levensvatbaar. De Raad gaf commissaris Lerk in oktober 1919 de opdracht een advertentie te plaatsen om op zoek te gaan naar een pand in Zwolle.²¹⁶ Waarschijnlijk kwamen hier geen geschikte reacties op, want hierna werd niet meer gesproken over Zwolle. Een maand later bood Lerk twee panden in Den Haag aan, mogelijk ter compensatie dat hij niet geslaagd was in Zwolle. De commissarissen besloten echter hier voorlopig geen bioscoop te stichten.²¹⁷ De reden hiervoor werd niet in de notulen opgenomen. Het woord ‘voorlopig’ geeft aan dat de commissarissen het misschien nog te vroeg vonden voor bioscoopexploitatie in een voor de meeste van hen onbekende stad zo ver van Leeuwarden. De aandeelhouders waren ook primair gericht op bioscoopexploitatie in Leeuwarden, waardoor Den Haag mogelijk lastig te verantwoorden was. In 1922 strandde een poging van de directie om op de openbare veiling hotel Varrenhorst in Steenweek te kopen. Dit was waarschijnlijk uit financiële overwegingen: de commissarissen gaven de directie toestemming maximaal 19.500 uit te geven, maar het pand ging uiteindelijk voor 26.501 gulden weg.²¹⁸ Begin 1921 wilde de VNB de Cinéma Americain in Alkmaar kopen, maar de lokale bioscoopexploitant Weber was daar niet van gediend.²¹⁹ Bij drie panden kwam het wel tot een koop.

---

²¹⁶ NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 12 oktober 1919.

²¹⁷ NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 6 november 1919.

²¹⁸ NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 11 december 1922. “Geveilde perceelen,” *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant*, 13 december 1922, p. 7.

²¹⁹ NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 8 februari 1921. “Cinema Américain,” *Cinemacontext.nl*, geraadpleegd op 14 maart 2016.

Drachten: de bioscoop die er nooit kwam

In de tweede vergadering van de Raad van commissarissen gaf deze de directie de opdracht een pand in Drachten te kopen.²²⁰ Waarom de commissarissen gebrand waren op bioscoopexploitatie in Drachten is onduidelijk. Drachten had in 1920 slechts 5332 inwoners en had bovendien al een bioscoop.²²¹ Mogelijk werden de commissarissen aangetrokken door de lage gemakkelijksbelasting van slechts 10%.²²² In januari 1920 kocht de VNB een pand in de Noorderbuurt in Drachten voor 20.000 gulden.²²³ De begroting voor de verbouwing tot bioscoop werd vastgesteld op 47.500 gulden. De commissarissen vroegen de directie van de Leeuwarder bioscopen om de benodigde vergunningen van het gemeentebestuur te krijgen. Het doel was het bioscoop pand hierna te verhuren.²²⁴ Waarschijnlijk lukte het niet om de vergunningen rond te krijgen, want in juni 1920 presenteerde de directie aan de commissarissen een nieuw bouwplan. Het plan was nu op een winkel te maken en een kantoorgebouw om eventueel aan het rijk te verhuren.²²⁵ Nadat de kosten hiervoor te hoog bleken, werd besloten het pand te verkopen.²²⁶ De verkoop ging moeizaam, daarom werd het pand in 1921/1922 verhuurd voor 1000 gulden per jaar.²²⁷ In augustus 1924 verkocht de VNB het aan de gemeente Smallingerland voor "tussen de 1 en 27 gulden per vierkante meter grond".²²⁸ Hoeveel dit precies opleverde werd niet vermeld. Zeker is dat het onwaarschijnlijk is dat genoeg was om de kosten voor het pand, de architect en de moeite van de directie te dekken.

Het debacle in Drachten was een slechte start voor de VNB. Het lijkt alsof de commissarissen zich te veel liet leiden door ambities van uitbreiding en zich daardoor te snel onvoorbereid op een nieuwe markt stortten. De concurrentie aangaan op een kleine markt als Drachten leek een slechte zakelijke beslissing. Daarbij kwam dat het op zijn minst gezegd onverstandig was dat het bedrijf niet voor de koop van een pand met de gemeente Smallingerland overlegde over of er überhaupt behoefte was aan een tweede bioscoop in Drachten.

---

²²⁰ NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 12 oktober 1919.

²²¹ "Cinema Modern," Cinemacontext.nl, geraadpleegd op 15 april 2016.

Volkstelling 1920. Gemeente Smallingerland, geraadpleegd via volkstellingen.nl.

"Drachten," Wikipedia.nl, geraadpleegd op 19 april 2016.

²²² Jaarverslag NBB 1935, 1 januari 1936, p. 60.

²²³ NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 30 januari 1920.

²²⁴ NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 17 april 1920.

²²⁵ NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 12 juni 1920.

²²⁶ NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 15 juli 1920 en 27 oktober 1920.

²²⁷ NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 31 maart 1921.

²²⁸ NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 31 maart 1921 en 6 augustus 1924.

Alkmaar: vriendendeals en persoonlijke vetes

In oktober 1920 kocht de VNB het Alkmaarsch Bioscoop Theater op de Langestraat 92 van H. van Duijssen en K. Beeling voor 70.000 gulden.²²⁹ In de notulen van de Raad van commissarissen kwam deze mededeling uit de lucht vallen. Er was niet eerder ambitie voor bioscoopexploitatie in Alkmaar geuit in de vergaderingen. Hierdoor lijkt het er op dat de VNB niet actief op zoek was naar een bioscoop in Alkmaar, maar deze aangeboden kreeg. Dit vermoeden wordt versterkt doordat de verkopers van de bioscoop beide Leeuwarder middenstanders waren. Hendrik van Duijssen was een gepensioneerde smid, die in 1910 het pand van de Friso bioscoop aan de eerste eigenaar had verkocht. Klaas Beeling was administrateur.²³⁰ De koop was zo waarschijnlijk meer een vriendschappelijke deal tussen de VNB en twee hen bekende Leeuwarder middenstanders, dan onderdeel van een goeddoordachte strategie voor bioscoopexploitatie buiten Leeuwarden. Bovendien lijken persoonlijke motivaties een rol gespeeld te hebben. De schoonfamilie van Philip Kessler, de familie Weber, exploiteerde twee bioscopen in Alkmaar: Cinéma Americain en de Victoria Bioscoop.²³¹ Het is onduidelijk waarom de VNB een bioscoop opende in een stad die gemonopoliseerd was door Kesslers schoonfamilie. Uit de schaarse gegevens over Alkmaar in de notulen van de Raad van commissarissen en aandeelhoudervergaderingen blijkt niet dat er sprake was van een vriendelijke samenwerking met de familie Weber. De VNB probeerde in februari 1921 de Cinéma Americain van W. Weber te kopen. Op dit verzoek had Weber bot en afwijzend gereageerd.²³² Het lijkt dus eerder alsof de VNB Alkmaar koos om de schoonfamilie van Kessler te irriteren met het doorbreken van hun monopolie.

We weten niet of het initiatief voor deze koop bij de directie of de Raad van commissarissen lag. Het ligt voor de hand dat Kessler hierin een grote rol speelde. President-commissaris Schoondermark uitte in ieder geval in de algemene vergadering van aandeelhouders van 1921 zijn twijfels. Hij stelde over de bioscoop in Alkmaar (en Sneek) dat “bij de gedane aankopen de voorzichtigheid zeer zeker uit het oog verloren was”. Dit was niet de mening van de gehele Raad, want commissaris Berghuis wierp gelijk tegen dat kopen goed was, zolang het goedkoop gedaan kon worden zoals bij Amicitia Sneek het geval was.²³³ Berghuis verdedigde hiermee echter niet expliciet

---

²²⁹ NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 27 oktober 1920 en 22 november 1920.

²³⁰ Overlijdensadvertentie Klaas Beeling, *LC*, 22 januari 1923, p. 6.

“H. Van Duysen,” *LN*, 4 april 1928, p. 2.

“De verbouwing van de Friso-bioscoop,” *LN*, 17 april 1928, p. 9.

“‘Friso’ bioscoop-theater,” *LC*, 23 maart 1910, p. 1.

²³¹ Jaarverslag NBB 1926, p. 47.

Bevolkingsregister 1904 - 1922, Leeuwarden, Paginanummer B201.

²³² NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 8 februari 1921.

“Cinema Américain,” *Cinemacontext.nl*, geraadpleegd op 14 maart 2016.

²³³ NL-LwnHCL 1434. 1. Notulen algemene vergadering van aandeelhouders van 14 september 1921.

de koop van het Alkmaarsch Bioscoop Theater. Het is dus mogelijk dat commissarissen al vroeg spijt hadden van de koop van deze bioscoop. De koop vormde dan ook een financieel risico voor de VNB: de kasmiddelen van het bedrijf waren niet toereikend om de 70.000 gulden te betalen. Daarom moest er een lening van 30.000 gulden afgesloten worden.²³⁴

De VNB stelde Jan Efdée aan als bioscoopexploitant van het Alkmaarsch Bioscoop Theater.²³⁵ Hij verdiende 35 gulden per week en ontving daarnaast 2% van de ontvangsten na aftrek van de gemeentebelasting. Daarnaast werden 20% van zijn reclamekosten werden vergoed.²³⁶ Uit de notulen van de vergaderingen van de Raad van commissarissen en de aandeelhouders blijkt dat Efdée bij geen van de vergaderingen aanwezig was en dat er amper over de bioscoop in Alkmaar gesproken werd. Er werd in de Raad van commissarissen alleen een aantal keer gesproken over of de onrendabele bioscoop niet beter verkocht kon worden.²³⁷ In de algemene vergaderingen voor aandeelhouders werd eenmaal gevraagd of de directie de bioscoop in Alkmaar wel eens bezocht en eenmaal gepraat over verlaging van de toegangsprijzen.²³⁸ Het is dus waarschijnlijk dat Efdée zelf grotendeels of volledig verantwoordelijk was voor het de bedrijfsvoering van het Alkmaarsch Bioscoop Theater. De directie bezocht de bioscoop wel, maar koppelde niets terug naar de aandeelhouders of Raad van commissarissen. Aangezien deze normaliter bij alle belangrijke beslissingen van de VNB betrokken waren, is het onwaarschijnlijk dat de VNB nauw betrokken was bij de bioscoopexploitatie in Alkmaar.²³⁹

Dit roept vragen op omdat Efdée zich op een lastige markt bevond. Het Alkmaarsch Bioscoop Theater ondervond namelijk hevige concurrentie van de bioscopen van de familie Weber. Om bezoekers te trekken, bleek verlaging van de toegangsprijzen noodzakelijk.²⁴⁰ De precieze cijfers over de winst van de bioscoop Alkmaar werden niet gespecificeerd in de jaarrekeningen.²⁴¹ Wel wordt duidelijk dat de bioscoopexploitatie in Alkmaar weinig winstgevend was voor de VNB. Toen er in februari 1925 een brief binnenkwam van een geïnteresseerde die de bioscoop wilde kopen, werd ingestemd om de bioscoop te verkopen voor “minimaal 50.000 zonder enige verplichtingen”.

---

²³⁴ NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 22 november 1920.

²³⁵ “Ingekomen personen,” *Ons Blad*, 29 april 1922, p. 6.

“Kroniek Langestraat nz98,” Regionaal Archief Alkmaar.nl, geraadpleegd op 11 april 2016 via <https://www.regionaalarchiefalkmaar.nl/component/content/article/44-verdieping/thema-s/langestraat/368-langestraat98>.

“De heer J. Efdée – 40 jaar in bioscoopvak – onderscheiden,” *LC*, 26 januari 1960, p. 7.

²³⁶ NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 22 november 1920.

²³⁷ NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 28 februari, 5 augustus 1925, 19 oktober 1928, 4 september 1929 en 26 augustus 1930.

²³⁸ NL-LwnHCL 1434. 1. Notulen algemene vergadering van aandeelhouders van 15 september 1925 en 23 september 1926.

²³⁹ NL-LwnHCL 1434. 1. Notulen algemene vergadering van aandeelhouders van 15 september 1925.

²⁴⁰ NL-LwnHCL 1434. 1. Notulen algemene vergadering van aandeelhouders van 23 september 1926.

²⁴¹ NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 1920 t/m 1929.

De VNB zag echter van de verkoop af, toen de kasmiddelen van het bedrijf ontoereikend bleken om het minimale dividend aan de aandeelhouders uit te keren. De commissarissen besloten om het Alkmaarsch Bioscoop Theater voorlopig niet te verkopen en in plaats daarvan aan contanten te komen door de lopende hypotheek op het pand af te lossen en een grotere hypotheek te nemen.²⁴² Hieruit bleek weer dat de bedrijfsvoering van de VNB erg gericht was op het uitkeren van dividend. In dit geval leidde dat tot een zakelijke beslissing die achteraf gezien onverstandig bleek. De Alkmaarse bioscoop bleef onrendabel voor de VNB. In oktober 1928 werd de mogelijkheid besproken om de bioscoop winstgevender te maken of anders te verkopen, maar er werd geen besluit genomen.²⁴³ In september 1929 besloot de Raad van commissarissen de verkoop door te zetten.²⁴⁴ De familie Weber kocht de bioscoop plus inventaris met een fors verlies voor 35.000 gulden in november 1930, waarmee ze het monopolie op de Alkmaarse bioscoopmarkt terug had.²⁴⁵ President-commissaris P. Bokma stelde in 1931 dat de bioscopen in Sneek en Alkmaar ten tijde van hoogconjunctuur gekocht waren, maar beide uiteindelijk geld gekost hadden.²⁴⁶

---

²⁴² NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 28 februari 1925 en 5 augustus 1925.

²⁴³ NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 19 oktober 1928.

²⁴⁴ NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 4 september 1929 en 26 augustus 1929.

²⁴⁵ NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 8 februari 1921.

NL-LwnHCL 1434. 1. Notulen algemene vergadering van aandeelhouders van 13 oktober 1931.

“Alkmaarsch Bioscoop Theater,” *Cinemacontext.nl*, geraadpleegd op 10 maart 2016.

“Cinema Américain,” *Cinemacontext.nl*, geraadpleegd op 14 maart 2016.

Bioscoopexploitant Jan Efdée ging hierna terug naar Leeuwarden. Zie:

“Vertrokken personen,” *Alkmaarsche Courant*, 2 december 1930, p. 9.

²⁴⁶ NL-LwnHCL 1434. 1. Notulen algemene vergadering van aandeelhouders van 13 oktober 1931.

Afbeelding 10. Het linker pand is het Alkmaarsch Bioscoop Theater in 1919 ²⁴⁷

Sneek: de bioscoop waar niet over gepraat werd

Commissaris Berghuis richtte zich eind 1920 tot het bestuur van Sociëteit Amicitia in Sneek om te kijken of een samenwerking mogelijk was. Op afbeelding 11 is de Leeuwenburg met Amicitia Sneek afgebeeld. Sneek was met 13.527 inwoners in 1920 een redelijk grote stad, maar niet meteen de meest voor de hand liggende om een nieuwe bioscoop te beginnen.²⁴⁸ Er waren namelijk al twee bioscopen. Maar de commissarissen dachten blijkbaar deze concurrentie aan te kunnen.²⁴⁹ De directie kocht in maart 1921 Amicitia voor 50.000 gulden.²⁵⁰ Het complex had naast een bioscoop ook verschillende vergaderzalen. Het gehele pand werd verhuurd voor 3000 gulden per jaar. De VNB

---

²⁴⁷ Alkmaarsch Bioscoop Theater in 1919. Collectie Regionaal Archief Alkmaar. Catalogusnummer: FO 1002072. Fotograaf: E.G. Verkade.

²⁴⁸ Volkstelling 1920. Sneek. Geraadpleegd via www.volkstellingen.nl.

²⁴⁹ "Bij de Waag," Cinemacontext.nl, geraadpleegd op 19 april 2016.

²⁵⁰ Er werden naast dit bedrag ook nieuwe aandelen uitgegeven voor deze koop. In de Raad van commissarissen werd het voorstel geopperd om Amicitia te kopen voor 50.000 gulden plus nog 12.500 gulden waard aan aandelen. Dit plan leek geslaagd, want er werd gesteld dat Amicitia gekocht was voor 50.000 gulden 'met voorgestelde voorwaarden'. Hierna werd de uitgifte van 74 nieuwe aandelen genoemd. Wie de nieuwe, aan Amicitia verbonden aandeelhouders precies waren, is onduidelijk. Zie: NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 27 oktober 1920, 8 februari 1921 en 31 maart 1921.

ontving daarbovenop 10% van de inkomsten van de bioscoop. De directie mocht de pachter uitkiezen in overleg met de commissarissen.²⁵¹

Niet iedereen was overtuigd dat dit een goede deal was. President-commissaris Schoondermark stelde in de aandeelhoudersvergadering van 1921 dat voorzichtigheid geboden was en dat deze volgens hem bij de aankoop van de bioscopen in Sneek en Alkmaar uit het oog verloren was. Berghuis was juist voor aankoop van meer bioscopen, als het goedkoop gedaan kon worden zoals bij Amicitia.²⁵² Dat de commissarissen twijfelden over het aankoopbeleid werd bevestigd toen nog geen half jaar nadat de VNB het pand in Sneek gekocht had, het bedrijf deze weer wilde verkopen aan de toenmalige huurder voor minimaal 65.000.²⁵³ Deze verkoop ging niet door. Misschien vond de huurder dit bedrag te hoog.

Precieze cijfers over de omzet die in Sneek gemaakt werd ontbreken in de notulen, maar wel werd gesteld dat de bioscoop niet winstgevend was voor de VNB door de 'geweldige concurrentie' van de andere twee bioscopen in Sneek.²⁵⁴ Tussen 1921 en 1928 werd er geen woord gerept over Amicitia Sneek in de Raad van commissarissen. Hoewel de directie stelde de bioscoop regelmatig te bezoeken, leek de VNB zich nog minder te bemoeien met de bedrijfsvoering in Sneek dan in Alkmaar.²⁵⁵ De bedrijfsvoering van de bioscoop en de vergaderzalen werd dus waarschijnlijk grotendeels of helemaal aan de huurder overgelaten. Al met al zien we bij Sneek hetzelfde beeld als bij Alkmaar: na de koop van de bioscoop bemoeide de VNB zich amper tot niet met de bedrijfsvoering.

---

²⁵¹ Hoe de kosten en omzet van de vergaderzalen verdeeld werd tussen de VNB en de huurder is onduidelijk. De notulen stellen: "De huur van diverse zalen is voor het venootschap, terwijl 10% van deze huur naar de pachter gaat. De huur der societeit blijft voor het venootschap. Van de entree der beursdagen is 10% voor de pachter." Het lijkt onwaarschijnlijk dat het hier om de opbrengsten van de huur gaat, aangezien de pachter hier dan slechts 10% van kreeg. Dit is erg weinig, aangezien hij al een vast bedrag huur voor Amicitia Sneek betaalde. Als het om de kosten van de huur ging, is echter onduidelijk aan wie de VNB deze kosten dan betaalde, aangezien het bedrijf zelf eigenaar van het pand was. Zie:

NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 27 oktober 1920 en 31 maart 1921.

NL-LwnHCL 1434. 1. Notulen algemene vergadering van aandeelhouders van 5 september 1922.

Wie deze exploitant was, wordt nergens in de notulen genoemd en bleek na krantenonderzoek ook niet te achterhalen.

²⁵² NL-LwnHCL 1434. 1. Notulen algemene vergadering van aandeelhouders van 14 september 1921.

²⁵³ NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 15 augustus 1921 en 19 april 1922.

²⁵⁴ NL-LwnHCL 1434. 1. Notulen algemene vergadering van aandeelhouders van 5 september 1922.

"Bij de Waag," Cinemacontext.nl, geraadpleegd op 4 april 2016.

²⁵⁵ NL-LwnHCL 1434. 1. Notulen algemene vergadering van aandeelhouders van 15 september 1925.

Afbeelding 11. Amicitia Sneek, in het midden van de straat links ²⁵⁶

In 1928 oopperde de Raad van commissarissen dat de bioscoop verkocht moest worden, als deze niet meer winstgevend gemaakt kon worden. In september 1929 werd besloten concrete stappen voor de verkoop te nemen.²⁵⁷ In tegenstelling tot in Alkmaar verliep de verkoop uiterst moeizaam. Het was dan ook crisistijd.²⁵⁸ Pas in maart 1932, werd op een openbare veiling een koper gevonden: de Sneker caféhouder B. Leeuwen kocht het pand en de inventaris voor 34.882 gulden.²⁵⁹ Zoals ik al eerder vermeldde, verleende de VNB zelf de hypotheek voor het pand. Toen Leeuwen in augustus 1933 geen aflossing kon doen, verkocht de VNB Amicitia in september 1933 aan de gebroeders Miedema.²⁶⁰

Tanende ambitie

De commissarissen deden na de aankoop van Alkmaar en Sneek bijna geen voorstellen meer tot aankoop van nieuwe panden. En de weinige voorstellen die besproken werden, werden afgekeurd.

²⁵⁶ Ansichtkaart uit privécollectie J. Thissen.

²⁵⁷ NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 19 oktober 1928 en 4 september 1919.

²⁵⁸ Dibbets, *Geschiedenis van de Nederlandse film*, 107.

²⁵⁹ "'Amicitia – Sneek'," *Nieuwsblad van het Noorden*, 16 juli 1931, p. 14.

"Verkoopingen. Amicitia te Sneek," *LC*, 26 februari 1932, p. 6.

NL-LwnHCL 1434. 1. Notulen algemene vergadering van aandeelhouders van 16 september 1932.

²⁶⁰ "'Amicitia – Sneek'," *Nieuwsblad van het Noorden*, 16 juli 1931, p. 14.

NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 25 augustus 1933, 26 september 1933 en 21 augustus 1934.

Zo sneuvelde Philip Kesslers voorstel om in een auto een reisbioscoop voor 'de provincie' te exploiteren, net als Jacob Kesslers plan om een zomerbioscoop op Ameland te exploiteren.²⁶¹ Waarschijnlijk verdween de ambitie door de falende bioscoopexploitatie in Sneek en Alkmaar. De bedrijfsvoering van de VNB richtte dus zich eind jaren twintig steeds meer op bioscoopexploitatie in Leeuwarden. Dit kwam niet alleen doordat de commissarissen minder ambitieus werden, maar ook doordat zij eind jaren twintig minder invloed binnen de VNB kregen. Allereerst kwam dit doordat er minder commissarissen waren: de zes commissarissen werden in de gehele onderzochte periode steeds herkozen door de aandeelhouders, maar na het overlijden van drie van hen in 1929 en 1931 werden er geen plaatsvervangers benoemd.²⁶² Ook vergaderden deze commissarissen steeds minder. In 1920 was dit zes keer per jaar, maar tussen 1929 en 1933 slechts éénmaal per jaar.²⁶³ De directie kon met minder controle van de commissarissen meer zelfstandig het bedrijfsbeleid uitstippelen. Tekenend voor deze machtsverschuiving is dat de directie in 1928 zonder overleg met de commissarissen de naam van de Friso bioscoop in Tivoli veranderde.²⁶⁴ De aandeelhouders moedigden deze machtsverschuiving aan. Vanaf 1932 lieten deze geen kans onbenut om de directie te bedanken voor het "zoo succesvolle beheer".²⁶⁵ De aandeelhouders waren immers sterk primair gericht op bioscoopexploitatie in Leeuwarden en de directie was vanaf het begin voorzichtiger geweest met bioscoopexploitatie buiten Leeuwarden dan de commissarissen.

Actieve betrokkenheid bij de Nederlandsche Bioscoop Bond

De VNB deed op bovenlokaal niveau niet alleen aan bioscoopexploitatie. Het bedrijf had met hun betrokkenheid bij de Nederlandsche Bioscoop Bond ook een belangrijk samenwerkingsverband op bovenlokaal niveau. In 1918 werd de Nederlandsche Vereeniging van Bioscoop Exploitanten opgericht.²⁶⁶ In 1921 fuseerde deze met de in 1919 opgerichte Vereeniging van Filmverhuurkantoren tot één brancheorganisatie: de Nederlandsche Bioscoop Bond, hierna aangeduid als NBB.²⁶⁷ Aanvankelijk was de houding van de VNB tegenover de NBB ambigue. In maart 1921 ontving de VNB een brief met oproep tot lidmaatschap, maar de commissarissen vonden het gevaarlijk om een

---

²⁶¹ NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 15 september 1926 en 26 augustus 1932.

²⁶² NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 4 september 1929 en 18 september 1931.

²⁶³ NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergaderingen Raad van commissarissen van 1919 t/m 1937.

²⁶⁴ NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 19 oktober 1928.

²⁶⁵ NL-LwnHCL 1434. 1. Notulen algemene vergadering van aandeelhouders van 16 september 1932, 14 september 1933, 13 september 1934, 3 september 1935 en 30 september 1936.

²⁶⁶ André van der Velden, Fransje de Jong en Thunnis van Oort, "De bewogen beginjaren van de Nederlandsche Bioscoop Bond, 1918-1925," *Tijdschrift voor Mediageschiedenis*, vol. 16, no. 2 (2014): 25.

²⁶⁷ Idem, 27, 33.

externe organisatie problemen met de gemeente op te laten lossen en wilden geen lid worden.²⁶⁸ Deze reactie was begrijpelijk: de relatie tussen de VNB en de gemeente Leeuwarden was immers goed. Bemiddeling door een externe partij was dus niet alleen onnodig, maar zou zelfs de goede relatie in gevaar kunnen brengen. Aan de andere kant kampte de VNB met een probleem dat opgelost zou kunnen worden door een nationale branchevereniging: de te late levering van films. Philip Kessler formuleerde dit probleem al halverwege 1917 in een ingezonden brief aan *De Bioscoop Courant*.²⁶⁹ Hij stelde dat het vaak gebeurde dat andere bioscoopexploitanten films te laat doorstuurden, waardoor Cinema Palace bij de eerste voorstelling van de week (een deel van) het filmprogramma niet kon vertonen. Kessler riep op tot een “gemeenschappelijk aandringen der Filmverhuurkantoren en Bioscoop-exploitanten”, waarbij exploitanten die films te laat verzonden beboet werden.²⁷⁰

Ondanks de tegenstrijdige belangen ging de VNB zich in de loop van 1921 actief bezighouden met de brancheorganisatie. In een vergadering van de NBB in 1921 kwam Kessler op voor een amendement dat ervoor zou zorgen dat het hoofdbestuur alleen nog bestond uit afgevaardigden van elke lokale afdeling. Op deze manier zou de noordelijke afdeling meer invloed kunnen uitoefenen op het beleid van de NBB, die nu sterk gecentraliseerd georganiseerd werd.²⁷¹ De directie van de VNB kwam dus sterk op voor de regionale belangen van het noorden.²⁷² Hier stonden Kessler en de andere noordelijke exploitanten niet alleen in. Van der Velden et al. stellen in “De bewogen beginjaren van de Nederlandsche Bioscoop Bond, 1918-1925” dat het verschil tussen lokale en bovenlokale belangen in de beginjaren van de NBB een groot twistpunt was.²⁷³ Het noordelijke amendement werd door alle andere afdelingen afgewezen.²⁷⁴ Uiteindelijk besloten de noordelijke exploitanten onder leiding van Philip Kessler augustus 1921 de NBB ook in de huidige structuur te steunen, als er een noordelijke afgevaardigde in het hoofdbestuur kwam. Zondervan werd hiervoor

---

²⁶⁸ NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 31 maart 1921.

²⁶⁹ “Ingezonden,” *De Bioscoop Courant* nr. 41, 1916/1917, p. 20.

²⁷⁰ *Ibidem*.

Dit probleem kwam in de jaren twintig ook af en toe nog voor. Zie bijvoorbeeld:

“Bioscoop,” *LC*, 18 april 1925, p. 2.

“In de bioscopen,” *LN*, 14 november 1925, p. 11.

Bovendien was Kessler, in tegenstelling tot de leden van de Raad van commissarissen, wel positief over de oprichting van een branchevereniging. Zijn betrokkenheid hierbij blijkt uit een ingezonden brief in *De Film*, waarin Kessler een voorstel deed over de invulling van de Filmbeurs van de NBB. Zie:

“Ingezonden stukken, Film Beurs,” *De Film* nr. 10, 1919, p. 284.

²⁷¹ Van der Velden, De Jong en Van Oort, “De Nederlandsche Bioscoop Bond,” 35, 40.

“De Reorganisatie-vergadering van den Bond,” *Kunst en Amusement* 29, 1921.

²⁷² *Kunst en Amusement* stelde: “In het noorden bleek men zich nog erg los te voelen van den Bond, naar op te merken was uit de woorden door de afgevaardigden in opdracht der exploitanten uit Groningen, Friesland en Drenthe gesproken.” Zie: “In den goede Richting,” *Kunst en Amusement* 34, 26 augustus 1921.

²⁷³ Van der Velden, De Jong en Van Oort, “De Nederlandsche Bioscoop Bond,” 26, 27.

²⁷⁴ “De Reorganisatie-vergadering van den Bond,” *Kunst en Amusement* 29, 1921.

Van der Velden, De Jong en Van Oort, “De Nederlandsche Bioscoop Bond,” 40.

gekozen.²⁷⁵ Hieruit blijkt dat de VNB alleen bereid was een nationale brancheorganisatie te steunen als op een bestuurlijk niveau gegarandeerd werd dat hun lokale belangen verdedigd zouden worden. Op het eerste gezicht leek de betrokkenheid van de VNB bij de nationale brancheorganisatie dus een onderdeel van een bovenlokale ambitie of bedrijfsvoering, maar bij nadere bestudering sloot het eerder aan bij de sterke nadruk op de Leeuwarder lokaliteit binnen de bedrijfsvoering. Zondervan bleef de gehele onderzochte periode hoge functies binnen de NBB bekleden. Hij zat tot en met 1924 als gedelegeerde van de noordelijke bioscoopexploitanten in het hoofdbestuur. Vanaf 1925 tot en met 1937 was hij secretaris.²⁷⁶ In 1926 wijzigde de NBB zijn statuten waardoor het mogelijk werd om plaatselijke en gewestelijke bondsafdelingen op te richten. Zondervan en de rest van het hoofdbestuur slaagden erin “de ontevredenheid, welke onder sommige leden uit het Noorden heerschte over de toepassing van de Statuten, weg te nemen” waardoor er in juli 1927 ook een noordelijke bondsafdeling opgericht werd.²⁷⁷ Zondervan zat tien jaar lang in het vijfkoppige bestuur van de noordelijke afdeling, eerst als gewoon lid, later als secretaris.²⁷⁸ De prominente aanwezigheid

---

²⁷⁵ “In de goede Richting,” *Kunst en Amusement* 34, 26 augustus 1921.

²⁷⁶ EYE Filmarchief. NBB 1. Archief 137. #3139. Dossier 1. Statuten 1922, p. 18. Jaarverslag NBB 1923, 1 januari 1924, p. 28.

In april 1925 besloot het hoofdbestuur collectief op te stappen, na een rel waarbij de NBB ervan verdacht werd een bioscoopexploitant van het Nederlands Bioscoop Trust voor te trekken en er een motie van wantrouwen tegen het bestuur werd ingediend. Later dat jaar werd het hoofdbestuur echter weer aangesteld, waarbij Zondervan werd gekozen tot secretaris. Zie:

Van der Velden, De Jong en Van Oort, “De Nederlandsche Bioscoop Bond,” 37.

Jaarverslag Nederlandsche Bioscoop Bond 1924, 1 januari 1925, p. 23.

Jaarverslag Nederlandsche Bioscoop Bond 1927, 1 januari 1928, p. 68.

EYE Filmarchief. NBB 1. Archief 137. #3140. Dossier 24. Uitnodiging voor jaarlijkse ledenvergadering, 17 maart 1930.

Ibidem. Dossier 25. Uitnodiging voor buitengewone ledenvergadering, 29 juli 1931.

EYE Filmarchief. NBB 1. Archief 137. #3141. Dossier 26. Aansluiting op voorstel tot wijziging der statuten en tot herziening der reglementen van den Nederlandsche Bioscoop-Bond, 1932.

Idem. #3141. Dossier 27. Uitnodiging jaarlijkse ledenvergadering, 25 februari 1933.

Idem. #3141. Dossier 28. Uitnodiging jaarlijkse ledenvergadering, 7 april 1934.

Idem. #3139. Dossier 1. Bedrijfsbesluiting en gewijzigde reglementsbepalingen 1935.

Idem. #3140. Dossier 30. Uitnodiging buitengewone algemene ledenvergadering, 19 november 1936.

Idem. #3140. Dossier 20. Brief aan NBB-leden over wijziging statuten, 5 februari 1926.

Idem. #3140. Dossier 21. Brief aan NBB-leden over invoering Bioscoopwet, 7 juli 1927.

Alleen in 1928 was Zondervan, om onbekende redenen, tijdelijk geen secretaris. A. L. Hoogstraaten nam toen deze functie op zich. Zie: Jaarverslag NBB 1927, 1 januari 1928, p. 68.

²⁷⁷ Van der Velden, De Jong en Van Oort, “De Nederlandsche Bioscoop Bond, 1918-1925,” 40.

Jaarverslag NBB 1927, 26 maart 1928, p. 24.

Deze noordelijke afdeling werd in het NBB jaarverslag van 1927 “feitelijk een voortzetting ... van de Noord Nederlandschen Bioscoop Bond” genoemd, maar verder bevat het NBB-archief geen verwijzingen naar deze organisatie. Het is dus onbekend hoe de noordelijke bioscoopexploitanten tussen 1921 en 1927 georganiseerd waren. Zie: Jaarverslag NBB 1927, 26 maart 1928, p. 24.

²⁷⁸ “Afdeeling Groningen,” Jaarverslag NBB 1928, 1 januari 1929, p. 69.

“Afdeeling Groningen,” Jaarverslag NBB 1929, 1 januari 1930, p. 128.

“Afdeeling Groningen,” Jaarverslag NBB 1930, 1 januari 1931, p. 101.

“Afdeeling Groningen,” Jaarverslag NBB 1931, 1 januari 1932, p. 88.

“Provinciale afdeeling Groningen,” Jaarverslag NBB 1932, 1 januari 1933, p. 129.

van de VNB binnen de NBB en met name in de noordelijke afdeling gaf het bedrijf een sleutelpositie te midden van zijn concurrenten. De collegiale overleggen hebben wellicht ook een rol gespeeld in de verdeling van de markten van Leeuwarden en Sneek tussen de VNB en de gebroeders Miedema.

Lokaliteit op het scherm: de filmproductie van de VNB

Een andere activiteit van de VNB op bovenlokaal niveau was de filmproductie. Vanaf 1920 produceerde VNB verschillende films waarin de schoonheid van Friesland getoond werd.²⁷⁹

Voorbeelden waren MOOI FRIESLAND, PRINSENHOF, GROUW, LEEUWARDEN IN SNEEUW EN IJS en HET SNEEKER HARDZEILEN.²⁸⁰ Hoewel de filmproductie niet heel omvangrijk was, leverde deze verschillende voordelen op voor de VNB. Filmproductie vereiste een eenmalige, grote investering voor een camera, maar een bedrijf als de VNB verdiende deze kosten makkelijk terug. Allereerst werden er kosten bespaard op filmhuur door de eigen films als voorfilms in de bioscopen te vertonen.²⁸¹ Verder waren lokaal opgenomen films vaak populair bij het publiek, ook in Leeuwarden. Uit verslagen van de lokale pers blijkt dat de Friesland-films van de VNB bij verschillende voorstellingen “zeer de aandacht trokken” en “heel wat bijval oogstten”.²⁸² Het was dus waarschijnlijk dat zulke films meer bioscoopbezoekers trokken. De programmering van deze films leverde de VNB ook gratis reclame op: de LC schreef uitgebreid over de vertoningen omdat ze werden gezien als een echte Friese aangelegenheid.²⁸³ Bovendien kon de VNB nu zijn diensten aanbieden aan lokale organisaties, wat financieel aantrekkelijk was. Zo produceerde de VNB in 1927 een promotiefilm voor diverse Friese

---

Jaarverslag NBB 1933, maart 1933, p. 90.

“Afdeeling ‘Het Noorden’,” Jaarverslag NBB 1935, 1 januari 1936, p. 132.

“Afdeeling ‘Het Noorden’,” Jaarverslag NBB 1936, februari 1937, p. 156.

“Afdeeling ‘Het Noorden’,” Jaarverslag NBB 1937, februari 1938, p. 151.

²⁷⁹ NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 17 april 1920.

²⁸⁰ “Mooi Friesland op de Film,” *Kunst en Amusement* 17, 1924.

“Frysk Selskip ‘Dr. Eeltje Halbertsma’ to Arnhem,” LC, 19 april 1924, p. 1.

“Friesland op de Film in Amerika,” *Kunst en Amusement* 17, 1924.

“Friesland en Amerika,” *De Telegraaf*, 18 oktober 1924, p. 6.

²⁸¹ Zie bijvoorbeeld:

“De Bioscoop,” LC, 31 mei 1924, p. 2.

“Bioscoop,” LC, 30 mei 1924, p. 4.

“Friesland en zijn vee,” LC, 6 oktober 1927, p. 2.

²⁸² Dibbets, *Geschiedenis van de Nederlandse film*, 26.

“Stadsnieuws. Mooi Friesland,” LC, 26 juni 1922, p. 2.

“Uit de provincie,” LC, 11 september 1926, p. 10.

“Uit de provincie,” LN, 17 november 1926, p. 2.

²⁸³ Zie bijvoorbeeld:

“De Bioscoop,” LC, 31 mei 1924, p. 2.

“Bioscoop,” LC, 30 mei 1924, p. 4.

“Friesland en zijn vee,” LC, 6 oktober 1927, p. 2.

landbouwcoöperaties (FRIESLAND'S ROEM) en een promotiefilm voor het Friesch Rundvee Stamboek (FRIESLAND EN ZIJN VEE). Afbeelding 12 toont een still uit FRIESLAND'S ROEM.²⁸⁴

Afbeelding 12. Still uit FRIESLAND'S ROEM²⁸⁵

Dat er voor externe organisaties promotiefilms gemaakt werden, hing ook samen met een ander voordeel van de productie van Friesland-films. De VNB hechtte namelijk veel waarde aan de stimulering van toerisme in Friesland. Meer toeristen betekenden immers meer potentiële bioscoopbezoekers. De VNB was daarom vanaf 1921 al lid van de provinciale VVV, waar president-commissaris Schoondermark een bestuurlijke functie vervulde.²⁸⁶ De VNB maakte in opdracht van

---

²⁸⁴ Beide films werden gemaakt ter gelegenheid van de Friesche Landbouwtentoonstelling in september 1927. Zie: "Friesland's Roem," EYE Catalogus, geraadpleegd op 7 maart 2016.

"Landbouw. De Friesche landbouwtentoonstelling. Haar doel, opzet en omvang," *Nieuwsblad van het Noorden*, 31 augustus 1927, p. 9.

"Friesland en z'n vee," *LC*, 1 september 1927, p. 10.

Friesland's Roem is in zijn geheel te bekijken via de website van EYE:
<https://www.eyefilm.nl/en/collection/film-history/film/frieslands-roem>

²⁸⁵ "Friesland's Roem," Eyefilm.nl, geraadpleegd op 20 maart 2016 via
<https://www.eyefilm.nl/en/collection/film-history/film/frieslands-roem>.

²⁸⁶ NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 8 februari 1921.

Zie biografie Schoondermark bij de volgende foto's in de beeldbank van het Historisch Centrum Leeuwarden: J.A.A. Schoondermark. 1920-1925. Documentidentificatienummer: FDPORTRA1485.

Het bestuur van de Vereeniging voor Vreemdelingenverkeer Leeuwarden. 1922. Documentidentificatienummer: FDECOZAKB052

deze organisatie de promotiefilm MOOI FRIESLAND.²⁸⁷ Het bioscoopbedrijf promoveerde Friesland verder actief door zijn films gratis beschikbaar te stellen aan organisaties buiten Friesland.²⁸⁸ De wens van de VNB om toerisme te stimuleren kwam ook naar voren tijdens de opening van Tivoli in 1928. De directie had de voorzitter van de lokale afdeling van de VVV gevraagd een toespraak te geven. Deze heer Buisman twijfelde niet of Tivoli “zal in de toekomst een groote attractie zijn voor vele vreemdelingen, die Leeuwarden met een bezoek vereeren.” Hiermee was de bioscoop niet alleen van belang voor de vennootschap, maar ook voor de stad.²⁸⁹ Deze redenering van ‘wat goed is voor de stad, is goed voor de VNB, en omgekeerd’ gebruikte de VNB zelf ook. Dat was bijvoorbeeld het geval toen president-commissaris Bokma in 1935 stelde dat het belangrijk was om geld te doneren aan het comité dat de viering van 500 jaar Leeuwarden verzorgde. Publieke aandacht voor Leeuwarden was namelijk ook goed was voor de vennootschap.²⁹⁰ De VNB hield op met filmproductie zodra de geluidsfilm de norm werd in Nederland, vanaf 1928.²⁹¹ De investering in de nieuwe apparatuur werd waarschijnlijk allereerst om financiële redenen niet gemaakt: de VNB zat eind jaren twintig immers financieel in zwaar weer door verlies draaiende bioscoopexploitatie in Alkmaar en Sneek en het dalende bioscoopbezoek in Leeuwarden.^{292 293}

---

²⁸⁷ “Twee bijzondere films,” *LN*, 18 september 1926, p. 13.

²⁸⁸ Zo stuurden ze hun films LEEUWARDEN IN SNEEUW EN IJS EN OP FIJLD EN MAR in 1924 naar Arnhem voor de viering van het 25-jarig bestaan van het Friese genootschap Dr. Eeltje Halbertsma. En in de winter van 1924/1925 gaf het bedrijf een aantal films aan toneelschrijver Y.C. Schuitmaker, die op uitnodiging van een aantal Friese verenigingen in de Verenigde Staten een tour door het land maakte. Zie:

“Mooi Friesland op de Film,” *Kunst en Amusement* 17, 1924.

“Friesland op de Film in Amerika,” *Kunst en Amusement* 17, 1924.

“Friesland en Amerika,” *De Telegraaf*, 18 oktober 1924, p. 6.

²⁸⁹ “De opening van „Tivoli”,” *LC*, 14 juli 1928, p. 5.

²⁹⁰ NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 8 februari 1921 en 24 juli 1935.

²⁹¹ Vanaf dan zijn er geen verwijzingen naar filmproductie meer te vinden in het archief van de VNBB en ook niet in de *LC* en het *LN*.

Karel Dibbets, *Sprekende films. De komst van de geluidsfilm in Nederland, 1928-1933* (Amsterdam: Otto Cramwinkel Uitgever, 1993), 89.

²⁹² Zie bijlage 2. Tabel 7. Winstontwikkeling van de Vereenigde Nederlandsche Bioscopen tussen 1919 en 1937. Bovendien bracht de geluidsfilm een taal- en identiteitskwesitie met zich mee. Het taalprobleem was een internationaal probleem, maar was extra prangend voor een Leeuwarder bedrijf. Hier werden drie talen gesproken: Nederlands, Fries en Leeuwarders. Aangezien de VNB zich richtte op producties ter promotie van Friesland, lag het voor de hand dat de geluidsfilms opgenomen zouden worden in de Friese taal. Maar het is de vraag of het hele publiek zich zou kunnen identificeren met een film waarin de Friese taal gesproken werd. In “De mythen en hun podium” in *Leeuwarden 750-2000* gaat René Kunst in op de ontwikkeling van het zelfbeeld van Friezen en Leeuwarders in de afgelopen eeuwen. Hij stelt dat Leeuwarden begin 20ste eeuw een moderne provinciehoofdstad werd, die zich op sociaal, cultureel en economische gebied onderscheidde van de rest van de agrarische provincie. Het zelfbeeld van Leeuwarders ontwikkelde zich sindsdien naast het Friese zelfbeeld. Leeuwarders identificeerden zich als bevolkingsgroep ongeveer met dezelfde eigenschappen als Friezen (zoals trots, idealistisch en eerlijk), maar dan in minder sterke mate en met een zekere gemoedelijkheid en ironie. Bij dit nieuwe, stedelijke zelfbeeld hechtten Leeuwarders veel waarde aan het dialect dat in Leeuwarden gesproken werd: het Liwwadders. Het Liwwadders had begin 20ste eeuw bovendien een betere reputatie dan het Fries. De middenklasse en elite spraken Liwwadders, terwijl Fries als ‘boerse’ taal met de lage klassen geassocieerd werd. De keuze voor Liwwadders of Fries zou dus duidelijke implicaties meebrengen over hoe groot het deel van het publiek was dat zich kon identificeren met de films. Dit zou hoe dan ook problematisch

Conclusie

Er waren verschillende onderdelen van de bedrijfsvoering van de VNB die zich afspeelden op bovenlokaal niveau. Allereerst exploiteerde de VNB verschillende bioscopen buiten Leeuwarden. Deze waren financieel minder succesvol dan de bioscopen in Leeuwarden, wat waarschijnlijk deels samenhangt met de soms discutabele keuzes bij de bedrijfsvoering van de VNB buiten Leeuwarden. De keuze om in een kleine stad als Drachten een bioscoop te openen als de stad er al één had, leek behoorlijk willekeurig. Dat er bovendien niet eerst met de gemeente besproken werd of er behoefte was aan een tweede bioscoop lijkt ook een 'beginnersfout'. Maar de VNB had blijkbaar niet van zijn fout geleerd: na het financiële debacle in Drachten werd om persoonlijke redenen besloten een dure bioscoop in Alkmaar te kopen. De markt in Alkmaar was echter al behoorlijk vol, net als de markt in Sneek. Hier kocht de VNB in 1921 Amicitia Sneek. Men kan niet anders dan zich aansluiten bij president-commissaris Schoondermark, die in de aandeelhoudersvergadering van 1921 stelde dat de voorzichtigheid bij de gedane aankopen uit het oog was verloren. Verder was het opvallend dat de VNB zich nadat deze bioscopen gekocht waren, weinig bemoeide met de bedrijfsvoering. In Alkmaar werd een bioscoopexploitant in naam van de VNB aangesteld, maar deze hoefde bij de commissarissen en aandeelhouders geen verantwoording af te leggen over zijn bedrijfsvoering. Bovendien waren zijn inkomsten maar deels afhankelijk van het succes van zijn bioscoop. Sneek werd verpacht aan een externe exploitant. Met de afstandelijk, onsuccesvolle bedrijfsvoering is het niet verrassend dat de VNB de twee onrendabele bioscopen afstootte zodra het bedrijf op de 'thuismarkt' van Leeuwarden in de problemen kwam.

Ten tweede was de VNB op bovenlokaal niveau actief betrokken bij de NBB. Vanaf 1921 tot en met 1937 zat directielid Zondervan in het hoofdbestuur van deze nationale brancheorganisatie en vanaf 1927 tot en met 1937 in het bestuur van de noordelijke afdeling van de NBB. Deze actieve betrokkenheid van de VNB bij de NBB kwam echter niet voort uit nationale ambitie, maar was eerder een bevestiging van de sterke nadruk op lokale belangen binnen de bedrijfsvoering van de VNB.

---

zijn voor een bioscoopbedrijf dat bezoekers uit alle klassen en uit Leeuwarden én de rest van Friesland trok. Iedereen kon genieten van de VNB films uit het zwijgende tijdperk: het Friese landschap en de opnames van Leeuwarden waren voor iedereen bekend en herkenbaar. Maar de productie van narratieve geluidsfilms bracht voor de VNB taal- en identiteitsproblemen met zich mee. Dit maakte investering in geluidsfilm niet aantrekkelijk voor een bedrijf dat sowieso al weinig films produceerde en bovendien financieel in zwaar weer zat.

Zie: Dibbets, *Sprekende films*, 93-96.

René Kunst, "De mythen en hun podium," in *Leeuwarden 750-2000. Hoofdstad van Friesland*, geredigeerd door René Kunst (Leeuwarden: Van Wijnen, 199), 449, 452-456.

²⁹³ De filmproductie van de VNB in de jaren twintig had wel zijn sporen achtergelaten. In 1934 verscheen er een betoog in de *LC* over waarom het wenselijk was dat er ook Friese geluidsfilms geproduceerd zouden gaan worden. Hieraan haalde de schrijver FRIESLAND'S ROEM aan als voorbeeld van succesvolle Friese filmproductie voor het geluidsfilmtijdperk. In hoeverre deze wens gedeeld werd in de rest van Leeuwarden en Friesland is een geheel ander onderzoek waard, maar het artikel geeft wel aan dat er in ieder geval stemmen waren die de productie van Friese geluidsfilms wenselijk vonden. Zie: d.J., "Friesland en de Film," *LC*, 22 september 1934, p. 5.

Zondervan zat in de eerste instantie in het hoofdbestuur om ervan verzekerd te zijn dat de noordelijke lokale belangen goed verdedigd zouden worden. De NBB, en later de noordelijke afdeling hiervan, vormden verder een mogelijkheid tot communicatie met andere bioscoopexploitanten. Dit was vooral handig bij de directe concurrentie zoals de gebroeders Miedema. Mogelijk maakte dit deals over de verdeling van de markt makkelijker.

Ten derde hield de VNB zich op bovenlokaal niveau ook bezig met de productie van films over Friesland. De eigen filmproductie had verschillende voordelen: er werd bespaard op filmhuur, er werden waarschijnlijk hogere recettes behaald door de populariteit van de lokale films en de aandacht van de pers, er konden financieel aantrekkelijk opdrachten gedaan worden voor lokale organisaties en de films stimuleerden het toerisme in Friesland. Toen de geluidsfilm in 1928 in Nederland geïntroduceerd werd, stopte de VNB met filmproductie. Financiële overwegingen speelden hierbij waarschijnlijk een rol: de investering voor geluidsapparatuur was aanzienlijk en kwam op een moment dat de VNB financieel in zwaar weer zat.

Conclusie

Leeuwarden had in de jaren tien een goede bodem voor een bioscoopbedrijf: er was een groeiende middenstand, de gemeente stond positief tegenover het medium film en de kerkgenootschappen protesteerden niet luidkeels tegen de bioscopen. Siebren Zondervan en Philip Kessler maakten gebruik van deze positieve omstandigheden door in 1919 de Vereenigde Nederlandsche Bioscopen op te richten. In deze scriptie is aan de hand van de notulen van de vergaderingen van de Raad van commissarissen en aandeelhoudersvergaderingen van de Vereenigde Nederlandsche Bioscopen en vele andere bronnen het bedrijfsbeleid van de VNB op lokaal en bovenlokaal niveau omschreven en geanalyseerd. Hieruit kwam het volgende beeld van het bedrijf naar voren.

Aanvankelijk was de VNB een lokaal bioscoopbedrijf met drie bioscopen in Leeuwarden. Op lokaal niveau had de VNB een sterke machtspositie en grote controle over de markt. Het bedrijf was monopolist op de Leeuwarder bioscoopmarkt. De VNB hechtte veel waarde aan het monopolie en hield de markt in Leeuwarden onder controle door deze in eigen optiek te oververzadigen. Hoewel aan de vraag in Leeuwarden mogelijk voldaan kon worden met twee bioscopen, hield de VNB drie open om concurrentie weg te houden. Het bedrijf vergrootte hun afzetmarkt door iedere bioscoop een onderscheidende identiteit te geven. De Leeuwarder Bioscoop was een volksbioscoop, Cinema Palace was een luxere bioscoop voor een respectabel publiek en de Friso bioscoop was een theater voor het hele gezin. Het imago van Tivoli was ongeveer hetzelfde als dat van Cinema Palace. Zo sprak elke bioscoop een andere doelgroep en een ander deel van de afzetmarkt aan. Daarnaast verstevigde de VNB zijn marktpositie in Leeuwarden door een netwerk van samenwerkingen. Zo waren er sterke banden met de gemeente van Leeuwarden. En directielid Zondervan was nauw betrokken bij het bestuur van de nationale brancheorganisatie voor bioscoopexploitanten, waardoor hij hier de lokale belangen van de VNB en de andere noordelijke bioscoopexploitanten kon behartigen. Deze lokale bioscoopexploitatie was genoeg voor de aandeelhouders, die grotendeels Leeuwarder ondernemers uit de middenklasse waren. De VNB betaalde elk jaar een groot deel van de winst uit als dividend. De aandeelhouders wilden zoveel mogelijk winst maken door kosten te beperken. De commissarissen daarentegen wilden het risico voor bioscoopexploitatie buiten Leeuwarden nemen, als dit grotere inkomsten en dus winst zou kunnen betekenen. De directie nam een middenpositie in.

De ambitie van de commissarissen mondde in 1920 en 1921 uit in de koop van een pand in Drachten en twee bioscopen in Alkmaar in Sneek. Hier werd de VNB echter nooit de sterke marktleider die het in Leeuwarden was. Dit kwam door een combinatie van factoren. Allereerst was de keuze voor deze steden onlogisch. Drachten was een kleine plaats waar al een bioscoop was, terwijl de grotere markten van Alkmaar en Sneek al bezet waren door sterke spelers. Bovendien

speelden bij de keuze van Alkmaar persoonlijke motivaties een grote rol: de bioscoop werd gekocht als onderdeel van een vriendendeal met als doel waarschijnlijk het monopolie van de schoonfamilie van Philip Kessler op deze markt te doorbreken. Maar de discutabele beslissingen van de VNB beperkten zich niet tot de keuze van de steden. Zo kwam het in Drachten door slechte communicatie met de gemeente niet tot bioscoopexploitatie, wat een financiële domper was voor de VNB. En in Alkmaar en Sneek trok de VNB na aankoop van de bioscopen zijn handen van de bedrijven af. In Alkmaar werd een bioscoopexploitant van de VNB aangesteld, die echter zijn eigen bedrijfsbeleid uitstippelde zonder overleg met of goedkeuring van de Raad van commissarissen en aandeelhouders. Extra opvallend is dat de inkomsten van deze exploitant niet geheel afhankelijk waren van het succes van zijn bioscoop. Amicitia Sneek werd verpacht aan een externe exploitant. Over deze bioscoop werd nooit gesproken in de Raad van commissarissen of bij de aandeelhoudervergaderingen. De combinatie van de slecht gekozen markten, felle concurrentie en het afstandelijke beleid van de VNB zorgde ervoor dat deze bioscopen financieel onrendabel waren. Dat de dure bioscopen in Alkmaar en Sneek werden aangehouden tot 1929, getuigt dan ook niet van doorzettingsvermogen van de VNB om alsnog een sterke positie op deze markten te veroveren. Het was eerder onderdeel van een slechte bedrijfsvoering. Zo werd in 1925 gekozen een tweede hypotheek op de bioscoop in Alkmaar af te sluiten zodat dividend aan de aandeelhouders uitbetaald kon worden, terwijl er ook een bod op de bioscoop was uitgebracht. De Leeuwarder aandeelhouders tevreden houden bleek hier dus belangrijker dan een strategische bedrijfsvoering buiten Leeuwarden. Al met al werden er buiten Leeuwarden slechte zakelijke beslissingen gemaakt en getuigde de bedrijfsvoering van de VNB hier niet van een strategische zakelijke lange termijn visie.

Het besluit tot de verkoop van de bioscopen in Alkmaar en Sneek in 1929 was waarschijnlijk ingegeven doordat het rommelde op de Leeuwarder 'thuismarkt'. De Harmonie gaf vanaf 1928 ook filmvertoningen, waarmee de VNB het monopolie op de bioscoopmarkt hier kwijt was. Pogingen om de filmavonden in de Harmonie over te nemen, strandden. De VNB probeerde de concurrentie hierna in 1933 weg te krijgen door de gebroeders Miedema een hypotheeklening te geven voor Amicitia Sneek, op voorwaarde dat ze geen bioscopen in Leeuwarden meer mochten exploiteren. De verhouding tussen de bioscopen in Leeuwarden en daarbuiten werden goed duidelijk in deze deal: de VNB offerde één van de ondergeschoven kindjes op om de oudste oogappel te 'redden'. De Harmonie bleef echter filmvertoningen geven. De VNB hield zijn drie bioscopen open, om te voorkomen dat de Harmonie ook nog een vaste bioscoop zou openen. Eind jaren twintig en begin jaren dertig waren financieel gezien mede door de concurrentie van de Harmonie een moeilijke periode voor de VNB, maar alle drie bioscopen in Leeuwarden wisten deze crisis te overleven. Halverwege jaren dertig steeg het winstsaldo van de VNB weer.

In de inleiding werd de volgende hoofdvraag vastgesteld: *Welke rol nam de bioscoopexploitatie in Leeuwarden in binnen de bedrijfsvoering van de VNB tussen 1919 en 1937 en wat bleek hieruit over de verhouding tussen lokale en bovenlokale belangen in de bedrijfsvoering van het bedrijf?* Samenvattend zagen alle partijen binnen de VNB de bioscoopexploitatie in Leeuwarden als primair. Uit het missie-statement van het bedrijf sprak bovenlokale ambitie en deze leefde ook bij de commissarissen. Maar deze leken eerder slechts geïnteresseerd in het kopen van bioscopen buiten Leeuwarden, dan het daadwerkelijk exploiteren van deze bioscopen. Op de bioscoopmarkt van Leeuwarden had de VNB de touwtjes strak in handen en was het een machtige speler, maar op de markten buiten Leeuwarden stapelden slechte keuzes zich op en werd weinig winst gemaakt. Lokale, Leeuwarder belangen werden door de VNB vele malen belangrijker geacht dan bovenlokale belangen. Dit is een opmerkelijke conclusie voor een bedrijf dat op het eerste gezicht een nationale bioscoopketen leek. Maar de vraag is of het predicaat ‘bioscoopketen’ toepasselijk is op een bedrijf dat zich amper bemoeide met de bedrijfsvoering van zijn bioscopen buiten één stad. Naar mijn inzicht moet de VNB eerder gezien worden als een sterk lokaal georganiseerd bioscoopbedrijf, dat zich in de jaren twintig ‘vermomde’ als bioscoopketen. Dat deze bioscopen buiten Leeuwarden relatief lang geëxploiteerd werden, kwam eerder voort uit een gebrek aan het nemen van (goede) beslissingen dan de vervulling van een bovenlokale ambitie. Na bestudering van de bedrijfsvoering lijkt het dan ook eerder logisch dan opvallend dat de VNB in de jaren dertig weer een lokaal bioscoopbedrijf werd.

Hoewel er in deze scriptie aandacht was voor sociaal-culturele componenten van de bedrijfsvoering van de VNB, was er vooral aandacht voor de economische context van de bedrijfsvoering. Met deze economische insteek is geprobeerd om een relatieve leegte in de Nederlandse filmgeschiedschrijving te vullen. Hoewel de opkomst van de New Cinema History er wel voor gezorgd heeft dat er meer aandacht is voor de economische kant van film, blijft de culturele insteek in vele publicaties een grote rol spelen. Deze culturele insteek is sinds begin jaren negentig dominant in de (Nederlandse) filmgeschiedschrijving: sinds toen wordt er vooral gewerkt vanuit de culturalistische variant van *cultural studies*. Deze scriptie hoopt bij te dragen aan een belangstelling voor de economische aspecten van het bioscoopbedrijf, die achter de schermen zoveel invloed uitoefenen op de bioscoopervaring van de bezoekers. Verder heb ik met deze scriptie een onderwerp behandeld dat nog relatief onontgonnen terrein is. Dat Dibbets’ scriptie “Bioscoopketens in Nederland. Economische concentratie en geografische spreiding van een bedrijfstak, 1928 – 1977” van 36 jaar geleden zo’n groot onderdeel van het historiografisch kader van dit onderzoek was, toont aan hoe weinig ontwikkeld het onderzoek naar Nederlandse bioscoopketens is. Dat er op het gebied van de vroege periode van bioscoopketens in Nederland nog veel te ontdekken valt, blijkt wel uit het feit dat deze scriptie de herontdekking van de VNB als bedrijf vormde. Tekenend hiervoor is dat

Dibbets dit bioscoopbedrijf in zijn werk aanduidde als “Een andere ‘grote’ onderneming, nl. die van Kessler en Zondervan...”²⁹⁴ Onderzoek naar bioscoopketens is echter zeer relevant in een tijd waarin bioscoopketens steeds meer terrein winnen ten koste van onafhankelijke bioscopen. Van de 143 commerciële bioscopen die in 2015 lid waren van de Nederlandse Vereniging van Bioscoopexploitanten, waren er maar liefst 55 onderdeel van een bioscoopketen.²⁹⁵ Dit percentage stijgt gestaag. Bovendien worden deze Nederlandse bioscoopketens steeds vaker onderdeel van een internationaal concern. Zo nam het Belgische Kinopolis Wolff Bioscopen in 2014 over en kocht het Britse Vue JT Bioscopen in 2015.²⁹⁶

Hoewel in dit onderzoek geprobeerd is zo volledig mogelijk te zijn, is enige reflectie op zijn plaats. Allereerst kon niet alle gewenste informatie achterhaald worden. Zo ontbreekt een analyse van de belangrijke relatie van de VNB met de filmverhuurkantoren, doordat hier geen informatie over te vinden was in het archief.²⁹⁷ Ten tweede kunnen er vraagtekens gezet worden bij sommige onderdelen van mijn methode. Zo is voor deze scriptie veelvuldig gebruik gemaakt van Cinema Context. Deze database biedt veel informatie maar is echter niet altijd compleet of correct, wat onderzoeksresultaten kan beïnvloeden. Om dit te beperken, heb ik gehoor gegeven aan de oproep van Ivo Blom en Wanda Strauven in "Cinema in context: Het einde van filmstudies?" en de database opgevat als een analytisch instrument. Ik heb de gegevens op Cinema Context zoveel mogelijk aangevuld met informatie uit primaire bronnen om gegevens juist te interpreteren.²⁹⁸ Verder is er veel gebruikgemaakt van krantenonderzoek in de digitale database Delpher. Broersma wijst in “Nooit meer bladeren? Digitale krantenarchieven als bron” op de nadelen hiervan. De onderzoeker wordt in deze gemedieerde ervaring overgeleverd aan de interface van de database. De krantenartikelen worden uit hun oorspronkelijke context gehaald. En gevonden resultaten zijn door praktische inscanfouten nooit volledig.²⁹⁹ De gedigitaliseerde kranten maakten het echter voor mij mogelijk om veel informatie uit een grote periode te verkrijgen en verwerken, waardoor toch is gekozen deze gedigitaliseerde kranten als bron te gebruiken.

Dit onderzoek heeft een aantal vragen opgeroepen die interessant zijn voor vervolgonderzoek. Zo werd er in het NBB-archief een verwijzing naar de Noord Nederlandsche

---

²⁹⁴ Dibbets, “Bioscoopketens in Nederland,” 39.

²⁹⁵ “Ledenlijst NVB,” [nvbinfocentrum.nl](http://www.nvbinfocentrum.nl), geraadpleegd op 17 mei 2016 via <http://www.nvbinfocentrum.nl/?id=2232>.

²⁹⁶ Annemieke van Dongen, “Bioscoop is booming,” *AD.nl*, 1 september 2015, geraadpleegd op 17 mei via <http://www.ad.nl/ad/nl/1012/Nederland/article/detail/4133212/2015/09/01/Bioscoop-is-booming.dhtml>.

²⁹⁷ Hendrik Zondervan noemde in een interview met de *LC* dat Philip Kessler voor de oprichting van de VNB klaagde dat de filmverhuurkantoren hem uitkleedden. Zie: “Hendrik Zondervan neemt afscheid,” *LC*, 30 november 1968, p. 19.

²⁹⁸ Ivo Blom en Wanda Strauven, “Cinema in context: Het einde van filmstudies?” *Tijdschrift voor Mediageschiedenis*, vol. 9, no.2, (2006): 9.

²⁹⁹ Marcel Broersma, “Nooit meer bladeren? Digitale krantenarchieven als bron,” *Tijdschrift voor Mediageschiedenis*, vol. 14, no. 2, *Digitale Archieven* (2012): 38-47.

Bioscoop Bond gevonden, die voor 1927 bestaan moest hebben.³⁰⁰ Onderzoek naar deze organisatie zou inzicht kunnen geven in de verhoudingen binnen verschillende partijen binnen de NBB in de eerste tien jaar na oprichting, toen de organisatie zijn sterke machtspositie nog niet verkregen had.³⁰¹ Zo'n onderzoek zou bovendien een interessant licht kunnen werpen op de verhouding tussen lokale belangen en bovenlokale belangen binnen de leden van de NBB. Verder stelden we vast dat de VNB in Alkmaar de concurrentie aanging met de familie Weber, de schoonfamilie van Philip Kessler. Deze familie heeft vanaf de jaren tien allerlei bioscopen in Alkmaar geëxploiteerd en op dit moment zit D. Weber nog steeds in de directie van Alkmaar BV, Bioscoopexploitatie.³⁰² Deze familie zou als casus kunnen dienen bij onderzoek naar de bioscoop als familiebedrijf en de invloed hierop op de ontwikkeling van de bioscoopcultuur in een stad.

---

³⁰⁰ Jaarverslag NBB 1927, 26 maart 1928, p. 24.

³⁰¹ Van der Velden, De Jong en Van Oort, "De Nederlandsche Bioscoop Bond, 1918-1925," 40.

³⁰² Dit blijkt uit informatie op Cinema Context, wanneer gezocht wordt op 'Weber'.

Bijlagen

Bijlage 1. Tabellen met betrekking tot filmprogrammering van de drie Leeuwarder bioscopen

Tabel 2. Programmering van de Friso bioscoop in twee weken van de peiljaren 1920, 1924 en 1928³⁰³

Data	Filmtitel	Productiejaar	Land van herkomst	Genre	Keuringsresultaat
23-04-1920 t/m 29-04-1920	POORTEN DER VREUGDE	1918	VS	Spannend drama	Alle leeftijden
30-04-1920 t/m 06-06-1920	HET GEHEIM VAN DE BIECHT	1917	VS	Onbekend	Toegang vanaf 14 jaar
23-05-1924 t/m 29-05-1924:	HELDEN DER STRAAT	1922	VS	Misdaad, drama	onbekend
29-05-1924 t/m 05-05-1924	DE ELECTRISCHE STOEL	Onbekend	onbekend	Waarschijnlijk Drama	onbekend
02-03-1928 t/m 08-03-1928	DE ZIGEUNERBARON	1927	Duitsland	'Filmburlesque naar de operette van Strauss'	Toegankelijk voor alle leeftijden
09-03-1928 t/m 15-03-1928	WIE ZIJN HOED IS DAT?	Onbekend	onbekend	Komische avonturenfilm	Toegankelijk voor alle leeftijden

³⁰³ Cinemacontext.nl, geraadpleegd op 5 maart 2016.

IMDB.nl, geraadpleegd op 5 maart 2016.

"Advertentie Leeuwarder bioscopen," *LC*, 23 april 1920, p. 4.

"Advertentie Friso Bioscoop," *LC*, 29 april 1920, p. 7.

"Advertentie Leeuwarder bioscopen," *LC*, 21 mei 1924, p. 20.

"De Bioscoop," *LC*, 31 mei 1924, p. 2.

"Bioscoop," *LC*, 30 mei 1924, p. 4.

"Bioscopen," *LC*, 1 maart 1928, p. 4.

"Bioscoop," *LC*, 8 maart 1928, p. 8.

	GEEF MIJ MIJN MAN	1925	VS	Drama, romantiek	Toegankelijk voor alle leeftijden

Tabel 3. Programmering van Tivoli in twee weken van de peiljaren 1932 en 1936 ³⁰⁴

Data	Filmtitel	Productiejaar	Land van herkomst	Genre	Filmkeuringsresultaat
18-11-1932 t/m 24-11- 1932	M.	1931	Duitsland	Misdaadfilm, Drama	Toegang vanaf 18 jaar
25-11-1932 t/m 01-12- 1932	LOVE ME TONIGHT	1932	VS	Romantische Komedie	Alle leeftijden
14-05-1936 t/m 21-05- 1936	ZWARTE ROZEN	1935	Duitsland	Drama	Toegang vanaf 14 jaar
22-05-1936 t/m 28-05- 1936	LIEFDE IN UNIFORM	1934	VS	Romantisch Drama	Toegang vanaf 14 jaar

³⁰⁴ Cinemacontext.nl, geraadpleegd op 5 maart 2016.

IMDB.nl, geraadpleegd op 6 maart 2016.

"Bioscopen," *LC*, 19 november 1932, p. 23.

"Bioscopen," *LC*, 26 november 1932, p. 5-6.

"Bioscoop," *LC*, 14 mei 1936, p. 12.

"Bioscopen," *LC*, 23 mei 1936, p. 21.

Tabel 4. Programmering van Cinema Palace van twee weken in de peiljaren 1920, 1924, 1928, 1932 en 1936 ³⁰⁵

Data	Filmtitel	Productiejaar	Land van herkomst	Genre	Keuringsresultaat
23-04-1920 t/m 29-04-1920	DE DAMESCOUPEER	1919	Nederland	Onbekend	onbekend
30-04-1920 t/m 06-06-1920	EEN VERWAARLOOSDE VROUW	1919	Duitsland	Komedie	onbekend
23-05-1924 t/m 29-05-1924:	DE OPIUMKONINGIN	1921	VS	Drama	onbekend
29-05-1924 t/m 05-05-1924	EERT DE VROUW	1921	VS	Drama	onbekend
02-03-1928 t/m 08-03-1928	DE GARDELUITENANT	1926	VS	Drama	Toegang vanaf 18 jaar
09-03-1928 t/m 15-03-1928	DE KERMISKLANT	1927	Duitsland	Komedie	Toegang vanaf 14 jaar
	LIEFDE EENERDANSERES	1925	Duitsland	Drama	Toegang vanaf 14 jaar
18-11-1932 t/m 24-11-1932	WAT HET LEVEN VERWOEST	1932	VS	Drama	onbekend

³⁰⁵ Cinemacontext.nl, geraadpleegd op 5 maart 2016.

IMDB.nl, geraadpleegd op 5 maart 2016.

"Advertentie Leeuwarder bioscopen," *LC*, 23 april 1920, p. 4.

"Advertentie Cinema Palace," *LC*, 29 april 1920, p. 4.

"Advertentie Leeuwarder bioscopen," *LC*, 21 mei 1924, p. 20.

"De Bioscoop," *LC*, 31 mei 1924, p. 2.

"Bioscoop," *LC*, 30 mei 1924, p. 4.

"Bioscopen," *LC*, 1 maart 1928, p. 4.

"Bioscoop," *LC*, 8 maart 1928, p. 8.

"Bioscopen," *LC*, 19 november 1932, p. 23.

"Bioscopen," *LC*, 26 november 1932, p. 5-6.

"Bioscopen," *LC*, 16 mei 1936, p. 18.

"Bioscopen," *LC*, 21 mei 1936, p. 8.

25-11-1932 t/m 01-12-1932	DE ZOON VAN DEN RADJAH	1931	VS	Romantisch drama	Toegankelijk voor alle leeftijden
14-05-1936 t/m 21-05-1936	GINGER, DE WILDZANG	1935	VS	Komedie	Toegankelijk voor alle leeftijden
22-05-1936 t/m 28-05-1936	DONKERE OOGEN	1935	Frankrijk	Drama	Toegang vanaf 18 jaar

Tabel 5. Programmering van Leeuwarder Bioscoop (Variété) van twee weken in de peiljaren 1920, 1924, 1928, 1932 en 1936 ³⁰⁶

Data	Filmtitel	Productiejaar	Land van herkomst	Genre	Keuringsresultaat
23-04-1920 t/m 29-04-1920	HET BRANDSCHEM	1918	VS	Sensationeel drama	onbekend
30-04-1920 t/m 06-06-1920	BUFFALO'S EERE-AVOND	1917	Italië	Sensationele avonturen roman	onbekend
23-05-1924 t/m 29-05-1924:	DE ZWARTE PAARDENDIEF	1922	VS	Sensationele film	onbekend
29-05-1924 t/m 05-05-1924	HET HOOGSTE RECHT	1922	VS	Sensationele avonturenfilm	onbekend

³⁰⁶ Cinemacontext.nl, geraadpleegd op 5 maart 2016.

IMDB.nl, geraadpleegd op 5 maart 2016.

"Advertentie Leeuwarder bioscopen," *LC*, 23 april 1920, p. 4.

"Advertentie Leeuwarder Bioscoop Variété," *LC*, 29 april 1920, p. 7.

"Advertentie Leeuwarder bioscopen," *LC*, 21 mei 1924, p. 20.

"De Bioscoop," *LC*, 31 mei 1924, p. 2.

"Bioscoop," *LC*, 30 mei 1924, p. 4.

"Bioscopen," *LC*, 1 maart 1928, p. 4.

"Bioscoop," *LC*, 8 maart 1928, p. 8.

"Bioscopen," *LC*, 19 november 1932, p. 23.

"Bioscopen," *LC*, 26 november 1932, p. 5-6.

"Bioscopen," *LC*, 16 mei 1936, p. 11.

"Bioscopen," *LC*, 24 mei 1936, p. 8.

02-03-1928 t/m 08-03-1928	DE BENDE VAN ZWARTE MONTY	1927	VS	Western	Toegankelijk voor alle leeftijden
09-03-1928 t/m 15-03-1928	DE MACHINIST VAN DE MAILTREIN	1925	VS	Sensationele avonturenfilm	Toegang vanaf 14 jaar
18-11-1932 t/m 24-11-1932	ARIZONA	1931	VS	Romantiek	Toegankelijk voor alle leeftijden
	DE LAATSTE KANS	onbekend	onbekend	Romantiek	onbekend
25-11-1932 t/m 01-12-1932	WATERLOO BRIDGE	1931	VS	Drama	Toegang vanaf 18 jaar
	DER TANZ GEHT WEITER	1930	VS	Misdaad	Toegang vanaf 18 jaar
14-05-1936 t/m 21-05-1936	ÉÉN TE VEEL AAN BOORD	1935	Duitsland	Detectiefilm	Toegang vanaf 18 jaar
	OP 1600 METER DIEPTE	1934	VS	Actiefilm	Toegang vanaf 18 jaar
22-05-1936 t/m 28-05-1936	AGENT VAN DEN GEHEIME DIENSTEN	onbekend	onbekend	Misdaadfilm	Toegang vanaf 14 jaar
	DE VLUCHT OVER DE GRENS	onbekend	onbekend	Sensationele achtervolgingsfilm	Toegang vanaf 14 jaar

Tabel 6. Programmering van de Harmonie van twee weken van de peiljaren 1928, 1932 en 1936 ³⁰⁷

Data	Filmtitel	Productiejaar	Land van herkomst	Genre	Filmkeuringsresultaat
14-09-1928 t/m 17-09-1928	DE NEGERHUT VAN OOM TOM	1927	VS	Drama	Toegang vanaf 14 jaar
21-09-1928 t/m 24-09-1928	DE BEDELSTUDENT	1927	Duitsland	Romantiek	onbekend
14-05-1932 t/m 16-05-1932	NOOIT MEER LIEFDE	1931	Duitsland	Komedie, musical	Toegankelijk voor alle leeftijden
27-05-1932 t/m 29-05-1932 ³⁰⁸	DE HEERSCHER DER DUISTERNIS	1932	Duitsland	Drama, misdaad	Toegang vanaf 18 jaar
03-01-1936 t/m 09-01-1936	HET MYSTERIE VAN DE MONDSCHERSONATE	1935	Nederland	Drama	Toegang vanaf 14 jaar
10-01-1936 t/m 13-01-1936	MIJNHEER ZOEKT ZIJN WONING	1935	Oostenrijk	Komedie	Toegankelijk voor alle leeftijden

³⁰⁷ Cinemacontext.nl, geraadpleegd op 19 maart 2016.

IMDB.com, geraadpleegd op 19 maart 2016.

"Harmonie – Leeuwarden," *LC*, 12 september 1928, p. 8.

"In de bioscopen," *LN*, 22 september 1928, p. 2.

"In de bioscopen," *LN*, 13 mei 1932, p. 2.

"In de bioscopen," *LN*, 26 mei 1932, p. 2.

"De Harmonie bioscoop," *LC*, 2 januari 1936, p. 15.

"De Harmonie bioscoop," *LC*, 9 januari 1936, p. 7.

³⁰⁸ Voor 1932 was er geen informatie over twee opeenvolgende weken beschikbaar, dus zijn er twee weken in mei gekozen.

Bijlage 2. Tabel 7. Winstontwikkeling van de Vereenigde Nederlandsche Bioscopen tussen 1919 en 1937 ³⁰⁹

Jaar	Bruto winst in guldens
1919/1920	53.935,85
1920/1921	48.951,22
1921/1922	43.681,07
1922/1923	54.528,34
1923/1924	32.290,89
1924/1925	42.207,48
1925/1926	28.645,29
1926/1927	36.335,33
1927/1928	36.784,37
1928/1929	19.320,15
1929/1930	23.760,79
1930/1931	26.439,00
1931/1932	26.649,13
1932/1933	31.901,93
1933/1934	32.677,00
1934/1935	40.774,68
1935/1936	31.127,13
1936/1937	36.457,03
1937/1938	32.209,75

³⁰⁹ NL-LwnHCL 1434. 2. Notulen vergadering Raad van commissarissen van 12 juni 1920, 14 juni 1921, 3 augustus 1923, 5 augustus 1925, 15 september 1926, 30 augustus 1927, 19 oktober 1928, 26 augustus 1930, 18 september 1931, 26 augustus 1932, 25 augustus 1933, 21 augustus 1934, 24 juli 1935, 4 september 1936 en 17 augustus 1937.

NL-LwnHCL 1434. 1. Notulen algemene vergadering van aandeelhouders van 5 september 1922, 4 september 1924, 26 september 1929 en 8 september 1938.

Bijlage 3. Tabel 8. Uitgekeerd dividend aan de aandeelhouders van de Verenigde Nederlandsche Bioscopen ³¹⁰

Jaar	Uitgekeerd dividend
1919/1920	12%
1920/1921	12%
1921/1922	8%
1922/1923	8%
1923/1924	4%
1924/1925	4%
1925/1926	5%
1926/1927	7%
1927/1928	7%
1928/1929	4%
1929/1930	4,5%
1930/1931	5%
1931/1932	4%
1932/1933	5%
1933/1934	5%
1934/1935	6%
1935/1936	6%
1936/1937	6%
1937/1938	7%

---

³¹⁰ NL-LwnHCL 1434. 1. Notulen algemene vergadering van aandeelhouders van 15 juli 1920, 14 september 1921, 5 september 1922, 21 augustus 1923, 4 september 1924, 15 september 1925, 23 september 1926, 15 september 1927, 8 november 1928, 26 september 1929, 18 september 1930, 13 oktober 1931, 16 september 1932, 14 september 1933, 13 september 1934, 3 september 1935, 30 september 1936, 14 september 1937 en 8 september 1938.

Bijlage 4. Plattegrond van de Leeuwarder binnenstad met de locatie van de bioscopen

- Leeuwarder Bioscoop
- Friso bioscoop/Tivoli
- De Harmonie
- Cinema Palace

Literatuurlijst

Beusekom, Ansje van. *Kunst en amusement. Reacties op de film als een nieuw medium in Nederland, 1895-1940*. Amsterdam: Vrije Universiteit, 2001.

Blom, Ivo en Wanda Strauven. "Cinema in context: Het einde van filmstudies?" *Tijdschrift voor Mediageschiedenis*, vol. 9, no. 2, (2006): 4-14.

Broersma, Marcel. *Beschaafde vooruitgang. De wereld van de Leeuwarder Courant: 1752-2002*. Leeuwarden: Friese Pers Boekerij, 2002.

Broersma, Marcel. "Nooit meer bladeren? Digitale krantenarchieven als bron." *Tijdschrift voor Mediageschiedenis*, vol. 14, no. 2, Digitale Archieven (2012): 29-55.

Burg, Jos van den. *Film en overheidsbeleid: van censuur naar zelfregulering*. Den Haag: SDU, 1991.

Dibbets, Karel. "Bioscoopketens in Nederland. Economische concentratie en geografische spreiding van een bedrijfstak, 1928 – 1977." Doctoraalscriptie. Universiteit van Amsterdam. 1980.

Dibbets, Karel. "Het taboe van de Nederlandse filmcultuur. Neutraal in een verzuild land." *Tijdschrift voor Mediageschiedenis*, vol. 9, no. 2 (2006): 46-64.

Dibbets, Karel. *Geschiedenis van de Nederlandse film en bioscoop tot 1940*. Weesp: Het Wereldvenster, 1986.

Dibbets, Karel. *Sprekende films. De komst van de geluidsfilm in Nederland, 1928-1933*. Amsterdam: Otto Cramwinkel Uitgever, 1993.

Gerwen, Jacques van en Ferry de Goey. *Ondernemers in Nederland. Variaties in ondernemen*. Amsterdam: Uitgeverij Boom, 2008.

Hes, Jan Antonie. *In de ban van het beeld: een filmsociologisch-godsdienstsociologische verkenning*. Assen: Van Gorcum, 1972.

Jong, Fransje Emma de. *Joodse ondernemers in het Nederlandse film- en bioscoopbedrijf tot 1940*. Proefschrift. Universiteit Utrecht. 2013.

Keikes, H.W. *We gaan naar De Harmonie*. Leeuwarden: Friese Pers boekerij, 1982.

Kooi, Evelien van der. "Film in Leeuwarden: het eerste decennium. Reacties op het nieuwe medium tussen 1896 en 1906 in de Leeuwarder Courant." Bachelor eindwerkstuk. Universiteit Utrecht. 2015.

Kunst, René. *Leeuwarden 750-2000. Hoofdstad van Friesland*. Leeuwarden: Van Wijnen, 1999.

Lotze, Kathleen en Philippe Meers. "Citizen Heylen. Opkomst en bloei van het Rex-concern binnen de Antwerpse bioscoopsector (1950-1975)." *Tijdschrift voor Mediageschiedenis*, vol 13, no. 2 (2010): 80-107.

Maltby, Richard. "On the Prospect of Writing Cinema History From Below." *Tijdschrift voor Mediageschiedenis*, vol. 9, no. 2 (2006): 74-96.

Oort, Thunnis van. "'Coming up this weekend': Ambulant film exhibition in the Netherlands." Te verschijnen in Judith Thissen & Clemens Zimmermann (eds.), *Cinema beyond the City: Small-town and Rural Film Culture in Europe* (Palgrave/British Film Institute, 2016).

Oort, Thunnis van. *Film en het moderne leven in Limburg*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2007.

Sedgwick, John, Clara Pafort-Overduin en Jaap Boter. "Explanations for the Restrained Development of the Dutch Cinema Market in the 1930s." *Enterprise and Society* (2012): 657-658.

Thissen, Judith. "Filmgeschiedenis tussen cultuur en economie." *Tijdschrift voor Mediageschiedenis*, vol. 13, no. 2 (2010): 4-12.

Thissen, Judith. "Film Consumers in the country: The business and culture of small-town and rural cinemagoing in the Netherlands." Te verschijnen in Judith Thissen & Clemens Zimmermann (eds.), *Cinema beyond the City: Small-town and Rural Film Culture in Europe* (Palgrave/British Film Institute, 2016).

Thissen, Judith. "Understanding Dutch Film Culture: A Comparative Approach." *Alphaville: Journal of Film and Screen Media* 6 (2013). Web. ISSN: 2009-4078.

Thissen, Judith en André van der Velden. "Klasse als factor in de Nederlandse filmgeschiedenis. Een eerste verkenning." *Tijdschrift voor Mediageschiedenis*, vol. 12, no. 1 (2015): 50-72.

Velden, André van der, Fransje de Jong en Thunnis van Oort. "De bewogen beginjaren van de Nederlandsche Bioscoop Bond, 1918-1925." *Tijdschrift voor Mediageschiedenis*, vol. 16, no. 2 (2014): 23-42.

Waller, Gregory A. "10 Hillbilly Music and Will Rogers: Small Town Picture Shows in the 1930's." In *American Movie Audiences: From the Turn of the Century to the Early Sound Era*, geredigeerd door Melvyn Stokes and Richard Maltby. Londen: British Film Institute Publishing, 1999.

Woude, Roelof Enno van der. *Leeuwarden 1850-1914. De Modernisering van een provinciehoofdstad*. Leeuwarden: Fryske Akademy, 1994.

Artikelen

"As jou het mij frage." *'T Klein Krantsje*. 1 maart 1991. Bladzijde 8.

Bijl, H. "Friso Bioscoop: machtige trekpleister voor de jeugd in het oude Leeuwarden." *'T Klein Krantsje*. 25 augustus 1973. Bladzijde 6-7.

Bijl, J.S. "'Geen ander blad dat het verleden zo levendig houdt'." *'T Klein Krantsje*. 21 november 1986. Bladzijde 1.

"Bioscoop Pathé definitief naar Leeuwarden." LC.nl. 24 december 2015.

Dongen, Annemieke van. "Bioscoop is booming." AD.nl. 1 september 2015. Geraadpleegd via <http://www.ad.nl/ad/nl/1012/Nederland/article/detail/4133212/2015/09/01/Bioscoop-is-booming.dhtml>.

Elsloo, S.R. van. "Tastend in het geheugen moet je wel eens een misgreep doen." *'T Klein Krantsje*. 7 september 1974. Bladzijde 8.

“Filmkeuring begon in 1917. Ondankbaar en moeilijk werk werd tien jaar lang door plaatselijke commissie verricht.” *Leeuwarder Gemeenschap*. 1 maart 1962. Bladzijde 11.

“Friesland’s Roem.” Eyefilm.nl. Geraadpleegd via <https://www.eyefilm.nl/en/collection/film-history/film/frieslands-roem>.

Goinga, W. “Herinneringen aan de vroegere melksalons.” *’T Klein Krantsje*. 16 september 1978. Bladzijde 7.

“Hendrik Zondervan neemt afscheid.” *Leeuwarder Courant*. 30 november 1968. Bladzijde 19.

“H. Zondervan. Op 1 januari niet meer bioscoopdirecteur.” *Leeuwarder Gemeenschap*. 1 december 1968. Bladzijde 15.

“Hogereburgerschool.” Wikipedia.nl. Geraadpleegd via <https://nl.wikipedia.org/wiki/Hogereburgerschool>.

“Kroniek Langestraat nz98.” Regionaalarchiefalkmaar.nl. Geraadpleegd via <https://www.regionaalarchiefalkmaar.nl/component/content/article/44-verdieping/themas/langestraat/368-langestraat98>.

“Ledenlijst NVB.” Nbbinfocentrum.nl. Geraadpleegd via <http://www.nvbinfocentrum.nl/?id=2232>.

Looienga, C. “‘Poepeltsje Smeding’ Wat een aparte figuur!” *’T Klein Krantsje*. 1 november 1987. Bladzijde 14.

“Lunchroom van Kessler.” *’t Klein Krantsje*. 30 mei 1970. Bladzijde 12.

“Onze fotoprijsvraag. Moeilijk herkenbare panden aan de Wirdumerdijk.” *’T Klein Krantsje*. 29 mei 1982. Bladzijde 3.

Toornstra, Aldert. “Variété-theater in Leeuwarden.” *Leopardia*. 1 mei 2000. Bladzijde 5.

Websites

Cinema Context. <http://www.cinemacontext.nl/>.

Delpher. www.delpher.nl.

EYE Catalogus. <https://www.eyefilm.nl/eye-catalogus-zoek-in-de-collectie>.

Historisch Centrum Leeuwarden. <https://historischcentrumleeuwarden.nl/>.

IMDB. <http://www.imdb.com/>.

Primaire bronnen

Afbeeldingen

Advertentie voor kermisprogramma van de Leeuwarder bioscopen in 1919. "1e Kermis-Programma Bioscopen." *Leeuwarder Courant*. 12 juli 1919. Bladzijde 14.

Advertentie voor voorstelling met geluidsfilm in de Harmonie. "Een gebeurtenis." *Leeuwarder Nieuwsblad*. 11 september 1929. Bladzijde 7.

Alkmaarsch Bioscoop Theater in 1919. Collectie Regionaal Archief Alkmaar. Catalogusnummer: FO 1002072. Fotograaf: E.G. Verkade.

Ansichtkaart met Amicitia Sneek. Privécollectie J. Thissen.

De Harmonie in 1934. Beeldbank Historisch Centrum Leeuwarden. Documentidentificatienummer: FDRUITKWA004. Fotograaf: H.A. Rollema.

Friso bioscoop voor de verbouwing van 1928. Afbeelding ontleend aan: "De verbouwing van de Friso bioscoop." *Leeuwarder Nieuwsblad*. 17 april 1928. Bladzijde 9.

Lunchroom Philip Kessler. Ontleend aan: Bijl, J.S. "Geen ander blad dat het verleden zo levendig houdt'." *'t Klein Krantsje*. 21 november 1986. Bladzijde 1.

Tivoli in 1928. 1. Beeldbank Historisch Centrum Leeuwarden. Documentidentificatienummer: FDNWESTAB087. Fotograaf: H.A. Rollema.

Tivoli in 1928. 2. Beeldbank Historisch Centrum Leeuwarden. Documentidentificatienummer: FDNWESTAB087. Fotograaf: H.A. Rollema.

Philip Kessler. Ontleend aan: "Ph. Kessler." *Leeuwarder Courant*. 30 maart 1937. Bladzijde 5.

Riozzi's reisbioscoop op de Leeuwarder julikermis. Beeldbank Historisch Centrum Leeuwarden. Documentidentificatienummer: FDWILHPLB126. Fotograaf: onbekend. Reproductie van een foto uit 1898.

Archieven

EYE Filmarchief. NBB 1. Archief 137.

Historisch Centrum Leeuwarden. Toegang 1002. Gemeentebestuur van Leeuwarden, 1811-1941.

Historisch Centrum Leeuwarden. Toegang 1433. Gemeentelijke Commissie van Toezicht op de Bioscopen Leeuwarden, 1917-1969.

Historisch Centrum Leeuwarden. Toegang 1434. Verenigde Nederlandse Bioscopen Leeuwarden, 1919-1987, en Stichting Friso Film, 1966-1996.

Artikelen

"De Reorganisatie-vergadering van den Bond." *Kunst en Amusement* 29. 1921.

"Friesland op de Film in Amerika." *Kunst en Amusement* 17. 1924.

"In den goede Richting." *Kunst en Amusement* 34. 26 augustus 1921.

"Ingezonden." *De Bioscoop Courant* 41. 1916/1917. Bladzijde 20.

"Ingezonden stukken, Film Beurs." *De Film* 10. 1919. Bladzijde 284.

“Mooi Friesland op de Film.” *Kunst en Amusement* 17. 1924.

“Over “Witte-Film”-keuring.” *Kunst en Amusement* 49. 3 december 1920. Bladzijde 24-25.

Burgerlijke Stand en Bevolkingsregister

Bevolkingsregister 1876 - 1904, Leeuwarden.

Bevolkingsregister 1904 - 1922. Leeuwarden.

Bevolkingsregister 1922 – 1939. Leeuwarden.

Geboorteregister 1875, Leeuwarden. Aktenummer A249.

Geboorteregister 1885, Leeuwarden, Aktenummer A583.

Geboorteregister 1902, Leeuwarden. Aktenummer A863.

Geboorteregister 1904, Leeuwarden. Aktenummer A63.

Geboorteregister 1905, Leeuwarden. Aktenummer A358.

Geboorteregister 1910, Leeuwarden. Aktenummer A79.

Huwelijksregister 1901, Leeuwarden. Aktenummer A253.

Overlijdensregister 1956 II, Leeuwarden. Aktenummer A470.

Kranten

Alkmaarsche Courant. 2 december 1930. Geraadpleegd via regionaalarchiefalkmaar.nl.

De Telegraaf. 18 oktober 1924. Geraadpleegd via delpher.nl

Leeuwarder Courant. Jaargangen 1906 t/m 1937. Geraadpleegd via delpher.nl.

Leeuwarder Nieuwsblad. Jaargangen 1927 t/m 1937. Geraadpleegd via delpher.nl.

Nieuwsblad van het Noorden. 16 juli 1931 en 31 augustus 1927. Geraadpleegd via delpher.nl.

Ons Blad. 29 april 1922. Geraadpleegd via regionaalarchiefalkmaar.nl.

Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant. 13 december 1922. Geraadpleegd via delpher.nl.

Overige bronnen

Raadsverslagen van de gemeente Leeuwarden. 1900 t/m 1937. Geraadpleegd via historischcentrumleeuwarden.nl

Jaarverslag Nederlandsche Bioscoop Bond. 1923 t/m 1937. Geraadpleegd via <http://film-bioscoopbranche.nl/>.

Volkstelling 1920. Geraadpleegd via www.volkstellingen.nl.

Volkstelling 1930. Geraadpleegd via www.volkstellingen.nl.